

στασις γυναικός ἢ ὁποία σηκώνει τὸ ἄκρον τοῦ ἱματίου διὰ νὰ σπογγίση τὰ δάκρυά της παρὰ τὸν τάφον τοῦ νεκροῦ εἰς τὴν λήκυθον 1958 — ἀντίστοιχος κατὰ τὴν ἐξειδίκευσιν τοῦ περιεχομένου καὶ τὴν ψυχολογικὴν στιγμὴν πρὸς τὴν λήκυθον τῆς Βοστώνης 9069 μὲ τὴν παράστασιν τοῦ ὀδοιπόρου, ὅστις γονατίζει, διὰ νὰ διαβάσῃ τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ τάφου (ἐρμηνεῖα STUDNICZKA JdI 1911, 81—μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι δέχεται εἰκονιζόμενον τιμητικὸν μνημεῖον εἰς γυμνάσιον).

Ἄλλ' ἐὰν αἱ ἐπιδράσεις αὗται εἶναι ἀρκεταί, διὰ νὰ ἐρμηνεύσουν τὴν ἐξέλιξιν καὶ τὴν μετάβασιν ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ ζωγράφου τῶν Ἀθηνῶν 1826 εἰς τὸ τοῦ ζωγράφου τῆς ἐπιγραφῆς, τοῦτο μόνον ὡς πρόβλημα ἀντιμετωπίζεται ἐνταῦθα.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Σ. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ

Σ Α Λ Α Μ Ι Ν Ι Α Κ Α

Υ Π Ο Δ Η Μ Η Τ Ρ Ι Ο Υ Π Α Λ Λ Α

(Συνέχεια ἐκ τῆς ΑΕ 1948-1949, 112-134)

Γ. ΟΙ ΤΑΦΟΙ

(Παρατηρήσεις περὶ τῶν παλαιοχριστιανικῶν καὶ βυζαντινῶν ταφῶν)

Εἰς τὸ παρὰ τὸ Μοῦλκι τῆς Σαλαμῖνος ναῦδριον τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ἀνεσκάφησαν ἐν ὄλῳ ἐννέα τάφοι: πέντε ἐντὸς τοῦ κυρίως ναοῦ, εἰς ἐντὸς τοῦ πλαγίου κλίτους, δύο ἔξω τῆς ἐκκλησίας ἀλλ' ἐν συνεχείᾳ τοῦ δυτικοῦ αὐτῆς σκέλους καὶ εἰς εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ΒΔ τῆς ἐκκλησίας (βλ. ΑΕ 1948-1949, σ. 126 εἰκ. 3).

Ἐξ ἀφορμῆς τῶν τάφων τούτων καταχωρίζω ἐνταῦθα παρατηρήσεις τινὰς περὶ τῶν παλαιοχριστιανικῶν καὶ βυζαντινῶν ταφῶν· περιορίζομαι ὅμως μόνον εἰς ὅσα ζητήματα θέτουν οἱ σαλαμινιακοὶ οὗτοι τάφοι: περιγράφω, δηλαδή, λεπτομερέστερον τοὺς τάφους καὶ σημειῶνω σχόλια περὶ αὐτῶν, προσέτι δ' ἀσχολοῦμαι περὶ τὰ ὀνόματα τῶν τάφων καὶ περὶ τῆς ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν ταφῆς.

Ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα τῶν χριστιανικῶν ταφῶν ἔχει ἀπασχοληθῆ κυρίως περὶ τὰ ζητήματα τῶν ὑπογείων νεκροταφείων, ἰδιαιτέρως τῶν καταπληκτικῶν κατακομβῶν τῆς Ἰταλίας, δευτερευόντως δὲ μόνον ἔχει διατρέψῃ περὶ τὰ ζητήματα τῶν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ταφῶν. Δὲν λείπουν, βεβαίως, καὶ ἐπὶ τοῦ τομέως τούτου ἐνδιαφέρουσαι παρατηρήσεις, ὡς π.χ. περὶ τῶν ἐν Δαλματία ἀνασκαφέντων χριστιανικῶν νεκροταφείων ἢ περὶ τῶν χριστιανικῶν μασσωλείων. Ἐν τούτοις λείπει ἀκόμη ἡ συνθετικὴ μελέτη τοῦ θέματος περὶ τῶν παλαιοχριστιανικῶν καὶ τῶν μεσαιωνικῶν ταφῶν. Θὰ τὴν διευκολύνῃ ἡ ἔρευνα τῶν ἐπὶ μέρους ζητημάτων. Ἰδιαιτέραν σημασίαν ἔχει ἡ μελέτη τῶν σχετικῶν πρὸς τοὺς τάφους χρονολογικῶν προβλημάτων, ἥδη δὲ ὁ φίλος κ. Ἰω. Θερσιά-

δης από μακροῦ χρόνου παρασκευάζει χρήσιμον ἐργασίαν του περὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι χριστιανικῶν τάφων, μάλιστα δὲ ἀπὸ τῆς ἐπόψεως τῆς χρονολογήσεώς των. Αἱ κατωτέρω παρατηρήσεις δημοσιεύονται ὡς μικρὰ συμβολὴ εἰς τὸ θέμα τῶν χριστιανικῶν ταφῶν.

1. ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΤΑΦΩΝ

1. Ὁ σπουδαιότερος τάφος (ΑΕ 1948-1949 σ. 126 εἰκ. 3 ἀριθ. 1) εὐρίσκεται εἰς τὴν προέκτασιν τοῦ δυτικοῦ σκέλους τῆς ἐκκλησίας, ἀριστερά, καὶ εἶναι κατεσκευασμένος διὰ μεγάλων πωρίνων πλακῶν κατὰ ἐπιμελημένον ἰσοδομικὸν σύστημα¹. Ἔχει μῆκος 1.85, πλάτος 0.71-0.73 καὶ ὕψος 0.72 μ. Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ τάφου κεῖται ὑπὸ τὸ θεμέλιον τῆς ἐκκλησίας, τὸ δὲ δάπεδον αὐτοῦ εἶναι ἐστρωμένον διὰ τετραγωνικῶν πλακῶν ἕξ ὀπτῆς γῆς².

Ὁ τάφος 1 εὐρέθη ἄνευ καλύμματος, πλήρης ὀστέων, ἄλλων σεσωρευμένων κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν καὶ ἄλλων κειμένων ἐκτάδην³ ἐπομένως ὁ τάφος οὗτος ἐχρησιμοποιοῦντο πολλάκις, διατηρηθέντων ἐντὸς αὐτοῦ τῶν παλαιότερων λειψάνων³. Πρόκειται περὶ νεκρικῆς συνηθείας, ἣτις ἀπαντᾷ μὲν καὶ εἰς λίαν πρῶιμους χρόνους, ἀλλὰ κατὰ τὴν ὀψιμωτέραν ἐποχὴν ἀνάγεται εἰς τὴν ἀνάγκην ἐξουρέσεως νεκρικοῦ χώρου καὶ εἰς τὴν ἐπιθυμίαν ἀποφυγῆς τῆς ὑπερβολικῆς δαπάνης διὰ τὴν ἀγορὰν νέου τόπου δι' ἕκαστον νεκρὸν. Στενότης νεκρικοῦ χώρου ὑπῆρχεν εἰς τὰ μεγάλα ἀστικά κέντρα τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου, ἀλλὰ καὶ κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους ἐξηκολούθει νὰ εἶναι ὀξεῖα ἢ ζήτησις χώρου διὰ τοὺς νεκροὺς καὶ ἀπαντᾷ ἢ ἀνάγκη πολλαπλῶν ταφῶν ἐντὸς κοινοῦ τάφου χάριν οἰκονομίας ἐξόδων καὶ χώρου. Οὕτω π.χ. οἱ συγγενεῖς νεκροὶ — ὅσοι ἀπετέλουν μέλη οἰκογενειῶν — ἐθάπτοντο ἐντὸς κοινοῦ οἰκογενειακοῦ τάφου, ἄλλων δὲ προσώπων μόνον κατὰ παραχώρησιν ἐπετρέπετο ἢ ταφὴ ἐντὸς τάφου, περιέχοντος ἤδη νεκρὸν. Ἐντεῦθεν δὲ τὰ κρούσματα λαθραίας ταφῆς ἐντὸς ξένων τάφων, ἀλλ' ἐναντίον τῆς ὁποίας ἀντέδρων, ὡς γνωστόν, διὰ φοβερῶν ἀρῶν καὶ δι' ἄλλων μέτρων, συχνότατα ἀναγροφόμενων ἐπὶ τῶν ἐπιταφίων πλακῶν. Ἀργότερον, ὅτε ἠτό-

¹ Εἰς τοὺς πολυτελεστέρους τάφους χρησιμοποιοῦνται μαρμάρειναι πλάκες: τάφος τοῦ Ἐπισκόπου Ἀθηνῶν Κληματίου (ΠΑΝΑΡ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ Παρνασσός 5, 1881, 824-825), ἕτερος εἰς τὸν χώρον τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἀσκληπιείου (ΣΤ. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ ΠΑΕ 1876, 21), τάφος ἐντὸς τῆς σταυρικῆς βασιλικῆς τῆς Θάσου (Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Ζ', 1951, 44-45), τάφος III Ἀγίας Σοφίας Σόφιας (B. FILOV Sainte Sophie de Sofia, Sofia 1913, 70-71 εἰκ. 57 πρβ. σ. 168), τάφοι πλαγίῳ κλίτους Θεολόγου Θηβῶν (Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ ΑΕ 1924, 9). Ἐπίσης εἰς τὴν Β. Ἀφρικὴν (ΣΤ. GSELL Les monum. ant. de l'Algérie, II, Paris 1901, 403) καὶ παλαιότερον εἰς προχριστιανικοὺς τάφους τῆς Β. Ἀφρικῆς (GSELL ἔ.ἀ. 41) καὶ τῆς Θεσσαλονίκης (X. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ ΠΑΕ 1949, 149).

² Ὅμοιαν στρωσὶν πρβ. εἰς τάφους ἐντὸς τῆς παρὰ τὸν Ἄρειον Πάγον ἐκκλησίας (Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ ΑΔ 2, 1916, 134), τοῦ Θεσίου (Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ Ἀρχ. Βυζ. Μν.

Ἑλλ. Β', 1936, 216 εἰκ. 14) καὶ τῆς Ἀγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης (Α. ΕΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ ΑΔ 9, 1924-25, Παράρτ. σ. 66). Εἰς τὰ δύο τελευταῖα παραδείγματα αἱ πλάκες φέρουν ὅπας διὰ τὴν ἀποστράγγισιν τῶν τάφων ἀπὸ τῶν ὑδάτων. Οἱ μετὰ ἐστρωμένου δαπέδου βυζαντινοὶ τάφοι συνεχίζουν παλαιοχριστιανικὴν παράδοσιν: τάφοι εὐρεθέντες ἔξω τῆς «Παναγίας στὴν Πέτρα» παρὰ τὴν Καλλιρρόην ἐν Ἀθήναις (Α. ΣΚΙΑΣ ΠΑΕ 1897, 79), ἐν Manastirine (R. EGGER ἐν Forschungen in Salona, II, Wien 1926, 36 κέ.) καὶ Marusinac (E. DYGGE-R. EGGER αὐτόθι III, 1939, 9 τάφος D) τῆς ἐν Δαλματίᾳ Σάλωνος κ.ἀ. Εἰς τὸν τάφον τῆς Θάσου καὶ ὅπαι ἀποστράγγισεως (ΟΡΛΑΝΔΟΣ ἔ.ἀ. Ζ', 1951, 45, εἰκ. 38).

³ Πρβ. τάφον ἐν Θήβαις (Α. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΟΣ ΑΔ 3, 1917, 235 καὶ τάφους τοῦ χριστιανικοῦ Θεσίου (WILL. BELL DINSMOOR Observations on the Hephaisteion, Hesperia, Supplem. V, 1941, 9).

νησαν αἱ οἰκονομικαὶ αἰτίαι τῶν πολλαπλῶν ἐντὸς κοινοῦ τάφου ταφῶν, αὗται συνεχίσθησαν κατὰ παράδοσιν πλέον, π.χ. ἐντὸς τοῦ Μαρτυρίου τοῦ Βαβύλα (;) εἰς Καουσιὲ τῆς Ἐντιοχείας¹ ἔπειτα δὲ ἢ κατὰ μόνας ταφῆ καὶ αἱ πολλαπλαῖ ταφαὶ ἀποτελοῦν δύο τρόπους ταφῆς, χρησιμοποιουμένους διαφόρως εἰς τὰς κατὰ τόπους μονὰς (ἀλλαχοῦ ἐντὸς ἀτομικῶν τάφων καὶ ἀλλαχοῦ ἐντὸς κοινῶν)² ἢ καί, πιθανῶς, πρὸς διάκρισιν τῶν ἐπισημοτέρων (ἐντὸς ἀτομικοῦ τάφου) προσώπων ἀπὸ τῶν ἀσήμων (ἐντὸς κοινοῦ τάφου)³. Κατὰ ταῦτα ἢ ἐντὸς κοινοῦ τάφου ταφῆ εἰς τὰς μονὰς μαρτυρεῖται μεταβληθὴ ἤδη εἰς παράδοσιν, εἰς νεκρικὸν ἔθιμον· ὡς ἔθιμον δὲ νεκρικὸν πρέπει πλέον νὰ θεωρῶνται αἱ πολλαπλαῖ ταφαί, ὅσας αὗται ἀπαντοῦν κατὰ τοὺς μέσους βυζαντινοὺς χρόνους, ὅτε δὲν ὑπῆρχεν ἡ παλαιὰ στενότης διαθεσίμου νεκρικοῦ χώρου. Αἱ κατὰ τοὺς ὑστέρους ὅμως βυζαντινοὺς χρόνους πολλαπλαῖ ταφαί, προκειμένου περὶ τάφων ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν, ὀφείλονται πάλιν εἰς στενότητα τοῦ διαθεσίμου χώρου (βλ. κατωτ. σ. 180, 181). Πάντως ἡ ἀναγωγὴ τῆς παλαιότερας ἀνάγκης εἰς παράδοσιν νεκρικῆν καὶ ἡ ἀναβίωσις αὐτῆς φαίνεται νὰ ἔγινε διὰ τῶν μονῶν.

Μεταξὺ τῶν χωμάτων τοῦ τάφου 1 ἀνευρέθησαν ἄτακτα — λόγῳ τῶν μεταγενεστέρων ταφῶν — θραύσματα ἀγγείων, ἐκ τῶν ὁποίων ἐν ἀνήκεν εἰς μικρὸν λεπτὸν μετὰ στενοῦ στομίου ἀγγεῖον, πιθανῶς εἰς ἀμφορίσκον, μετὰ λευκοῦ ἐπιχρίσματος καὶ πρασίνων ταινιῶν. Τὸ μικρὸν μέγεθος τοῦ ἀγγείου τούτου ἐνθυμίζει ἀνάλογα παραδείγματα εὐρεθέντα ἐντὸς βυζαντινῶν τάφων⁴, διασωζομένης τῆς ἀρχαίας συνηθείας τῆς ἐναποθέσεως ἀγγείων ὡς κτερισμάτων⁵. Τὰ κτερίσματα ταῦτα δὲν πρέπει, βεβαίως, νὰ συγγέωνται πρὸς τὰ ὑπεράνω τῶν τάφων ἀνευρισκόμενα θραύσματα ἀγγείων, τὰ ὁποῖα ὀφείλονται εἰς ἄλλας συνηθείας τῆς νεκρικῆς λατρείας⁶. Ἐννοεῖται δὲ ὅτι ὡς κτερίσματα πρέπει νὰ ἐξηγῶνται ὄχι μόνον τὰ κατατεθειμένα ἐντὸς τῶν τάφων ἀκέραια ἀγγεῖα, ἀλλὰ καὶ τὰ ἐπίτηδες θραυόμενα τοιαῦτα, διὰ νὰ μὴ κλέπτονται⁷. Τὰ ἐντὸς τῶν τάφων θραύσματα εἶναι δυνατὸν νὰ ὀφείλωνται καὶ εἰς τὸ ἔθιμον τῆς θραύσεως

1 J. LASSUS ἐν Antioch on the Orontes, II (1937) σ. 11 εἰκ. 7.

2 Acta SS. Martii III, 8*, B: «ἐν μιᾷ θήκῃ αὐτοὺς ἐπ' ἀλλήλους κηδεύσαντες κατέθηκαν» (A. TOUGARD Quid ad profanos mores, Parisiis MDCCCLXIV, σ. 80) καὶ Acta SS April., I, XXII, B: «οὐ γὰρ ἔθος τοῖς ἡμετέροις πατράσιν, ὡς τοῖς ἄλλοις μοναστηρίοις, εἰς ἐν καταθέσιον ὁμοῦ πάντας κατατεθῆναι τελευτῶντας, ἀλλὰ ἐπιτηρήσαντες τόπον ἐπιτήδειον ἑκάστου, ἐκείσε ἴδιον μνημεῖον ποιοῦντες, τοῦτον τῇ γῆ κρύπτουσιν» (TOUGARD ἔ.ἀ.). Πρβ. Γ. ΣΠΥΡΙΑΔΑΚΗΝ, Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. Κ', 1950, 150-151.

3 ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ Διηγήσεις διάφοροι περὶ τῶν ἐν Σινῶ Πατέρων: «Τελευτήσαντός τινος ὁσίου πατρὸς ἐναρέτου καὶ ταφέντος ἐν τῷ κοιμητηρίῳ τῶν πατέρων, τῇ ἐπαύριον πάλιν ἐτελεύτησέν τις τῶν ἀμελεστέρων ἀδελφῶν καὶ ἐτάφη ἐπάνω τοῦ σκηνώματος τοῦ ὁσίου ἀνδρός. Μετὰ οὖν μίαν ἡμέραν, τελευτήσαν-

τος ἄλλου πατρὸς, ἦλθον τοῦ καταθέσθαι τὸ λείψανον αὐτοῦ, καὶ εὗρον ὅτι ἀπέρριψεν ἐξ αὐτοῦ ὁ ὁσῖος ἀνὴρ τὸ σκῆνωμα τοῦ ἀμελεστέρου ἀδελφοῦ» (ἐκδ. F. NAU Oriens Christ. 2, 1902, 62).

4 Π.χ. Θηβῶν ΑΔ 10, 1926, 126 εἰκ. 3 (Α. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΟΣ).

5 Πρβ. τάφους Θηβῶν ἔ.ἀ. καὶ 3, 1917, 103-104, 105, Ἐφέσου ΑΔ 7, 1921-22, 188-189, πρβ. καὶ εἰκ. 62 (Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ), Σαλαμίνας ΑΕ 1916, 8 (Π. ΦΟΥΡΙΚΗΣ), Σηλαιῶν Ἐπτά Παιδῶν Forschungen in Ephesos IV 2, 95 κέ. καὶ πλείστα ἄλλα.

6 Βλ. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΟΝ ΑΔ 10, 1926, 126 καὶ 130.

7 Περὶ τοῦ ἐθίμου τῆς θραύσεως τῶν ἀγγείων βλ. Ν. Γ. ΠΟΛΙΤΟΥ Λαογραφικὰ Σύμμικτα, Β', ἐν Ἀθήναις 1921, 268 κέ. καὶ 282, Β. SCHMIDT Archiv f. Religionswiss. 24, 1926, 310 κέ. Πρβ. Δ. ΛΟΥΚΑΤΟΝ, Ἐπ. Λαογρ. Ἀρχ. 2, 1940, 79.

τοῦ ἀγγείου καὶ τῆς ἐναποθέσεως τεμαχίου ἔξ αὐτοῦ ἐντὸς τοῦ στόματος τοῦ νεκροῦ¹. Ἡ συνήθεια τῆς ἀποθέσεως ἀγγείων ἐντὸς τῶν τάφων διεσώθη μέχρι σχεδὸν τῶν νεωτέρων χρόνων², ἀλλὰ πάντως εἰς τὰς χριστιανικὰς ταφὰς μικρὰν μόνον θέσιν κατέχουν τὰ κτερίσματα, εἶναι δὲ αὐτὰ κυρίως λύχνοι καὶ ἀγγεῖα (μεταξὺ τούτων κύπελλα καὶ πινάκια), σπανιώτερον δὲ καὶ μικρότερα ἄλλα ἀντικείμενα καὶ πολυτελῆ κοσμήματα³ καὶ ἀντικείμενα τῆς καθημερινῆς χρήσεως⁴.

2. Τὴν ἀντίστοιχον θέσιν, δεξιὰ, καταλαμβάνει τάφος καμαρωτός, ἐκτεινόμενος πρὸς Α ὑπὸ τὸν τοῖχον καὶ συγκοινωνῶν μετὰ τοῦ κυρίως ναοῦ δι' ἀνοίγματος ἐπὶ τοῦ δαπέδου καὶ ὑπὸ τὸν δεξιὸν τοῖχον τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ ναοῦ. Τὸ ἀνοίγμα φέρει πρὸς στενὴν μετὰ μιᾶς βαθμίδος δίοδον, αὕτη δὲ πάλιν φέρει πρὸς τὸν ἔξω τοῦ ναοῦ εὐρισκόμενον τάφον, ὁ ὁποῖος οὕτω ἐνθυμίζει τὰς ὑπογίους νεκρικὰς κρύπτας τῶν καθολικῶν τῶν μονῶν. Ὁ καμαρωτός οὗτος τάφος εἶναι ἐκτισμένος δι' ἀργολιθοδομῆς, ἔχει μῆκος 2.20 (μετὰ τῆς διόδου 3 μ.), πλάτος 0.90 καὶ ὕψος 1.15 μ., ἐντὸς δὲ αὐτοῦ εὐρέθησαν δύο δακτυλίδια (ΑΕ 1948-1949, σ. 133 εἰκ. 13 καὶ 14) καὶ ἐν ἐφθαρμένον νόμισμα (παλαιὸν τεσσαρακοντανούμιον), χρησιμοποιηθὲν ὡς δανάκη⁵. Καὶ ὁ τάφος οὗτος περιεῖχεν ἐπίσης σεσωρευμένα ὀστᾶ καὶ ἀδιαταράκτους ταφὰς.

Οἱ τάφοι 1 καὶ 2 κατεσκευάσθησαν κατὰ τὴν θεμελίωσιν τῆς ἐκκλησίας ὑπὸ τοῦ κτήτορος, διὰ νὰ χρησιμεύσουν ὁ μὲν ἀριστερὰ πρὸς ταφὴν τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας του, ἡ δὲ καμαρωτὴ κρύπτη ὡς ὀστοφυλάκιον. Ἡ θέσις τῶν τάφων τούτων εἰς τὸ ναῦδριον τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν θέσιν τῶν τάφων εἰς τοὺς νάρθηκας τῶν μεγαλύτερων ἐκκλησιῶν, δὲν εἶναι δὲ σπανία εἰς τὰς μικρὰς ἐκκλησίας, τὰς στερουμένας νάρθηκος⁶. Εἰς τὴν Μονὴν τῆς Παναγίας-Ζωοδόχου Πηγῆς ἐπὶ τοῦ Κιθαιρῶνος οἱ ἑκατέρωθεν τῆς εἰσόδου τάφοι ἔχουν τὴν μορφήν κτιστῶν καμαρῶν ὑπὲρ τὴν γῆν ἐντὸς τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς ἐκκλησίας⁷.

1 Περὶ τὰς ταφὰς τῆς παρὰ τὸν Ἁρειὸν Πάγον ἐκκλησίας ΑΔ 2, 1916, 136 καὶ 138 (Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ). Εἰς τὸ ἔθιμον τοῦτο, ἀναγόμενον εἰς πολὺ παλαιὸν χρόνον, ὑπόκειται ἡ ἰδέα τῆς μετὰ θάνατον ἐπιβίωσης καὶ ἀναψυχῆς (refrigerium). Εἰς ἀρχαῖα ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα, ἐπὶ κλινομόρφων σαρκοφάγων κ. ἄλλ. ἡ ἰδέα αὕτη δηλοῦται διὰ τῆς παραστάσεως τοῦ νεκροῦ, κρατοῦντος φιάλην καὶ ἐτοῖμον νὰ πῖν (οἶνον). Κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους ἡ περὶ ἐπιβίωσης ἰδέα παρουσιάζεται ἐνσωματωμένη εἰς τὸ δόγμα τῆς ἀναστάσεως τῶν σωμάτων: «ἢ σκεύει τινὶ (κατὰ τὴν ταφὴν) τὴν γῆν ἐπιβάλλοντες ὅτι, εἰ καὶ θνητοὶ γεγενήμεθα, ἀλλ' ὅμως ἀναστήσομεθα» (ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛ. Περὶ τῶν ἰ. τελετῶν κεφ. 368 ΜΙΓΝΕ 155, 685).

2 Τάφοι ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου Πατησίων (Μετοχίου τῆς ἄλλοτε ἐν Ἀθήναις Μονῆς τῆς Ὁσίας Φιλοθέης) μετ' ἀγγείων τοῦ 17-18^{ου} αἰ. (Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. 3, 1937, 201).

3 JOHN. BROENDSTED Recherches à Salone, I, 148. Ἀνευρέθησαν ὅμως καὶ πλαγγόνες (FR. DÖLGER Ant. u. Christ. 5, 1936, 77 κέ.). Ἐπίσης συνηθίζοντο κογγύλαι ὡς σύμβολα τῆς ἀναστάσεως (H. LECLEERCQ,

Dict. Arch. Chr. Lit. III 2, 2905 κέ. καὶ M. LABOURSE Mém. Archéol. et Hist. LX, 1938, 238).

4 Βλ. τὰς λαογραφικὰς εἰδήσεις ἐν Ἑπ. Λαογρ. Ἀρχ. 2, 1940, 77, καὶ 184-185 (Γ. ΜΕΓΑΣ).

5 Περὶ τοῦ ὀβολου τοῦ Χάρωνος κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους βλ. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, Δ', ἐν Ἀθήναις 1951, 158 καὶ Ἑπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. ΙΓ' 1940, 11-12. Εἰς βυζαντινοὺς τάφους (9-10^{ου} αἰ.) ἀνασκαφέντας ἐν Κορίνθῳ ἡ δανάκη εὐρέθη ἄλλοτε ἐντὸς τοῦ κρανίου, τεθειμένη ἐντὸς τοῦ στόματος τοῦ νεκροῦ, καὶ ἄλλοτε ἄπλως ἐντὸς τῶν τάφων, τεθειμένη ἐντὸς τῆς χειρὸς τοῦ νεκροῦ (H. MORGAN AJA XL, 1936, 473 κέ.). Περὶ καὶ ταφὰς ἐν Θήβαις (Α. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΟΣ ΑΔ 3, 1917, 104), ἐνθα ἡ δανάκη ἐν τῷ στόματι τοῦ νεκροῦ.

6 Περὶ τοὺς τάφους πρὸ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου ἐν τῇ Ἀγορᾷ τῆς Π. Κορίνθου (MORGAN ἔ.α. 474).

7 Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Α', 1935, 171 εἰκ. 2 (13-14^{ου} αἰ.). Περίπου ὅμοιοι τάφοι (ὀστοφυλάκια;) εἰς τὴν Πόρτα-Παναγιάν Τρικκάλων (αὐτόθι σ. 21 εἰκ. 3) (τέλους 14^{ου} αἰ.).

3-7) Ἐκ τῶν ἐντὸς τῆς ἐκκλησίας τάφων δύο ἀνεκαλύφθησαν πρὸ τοῦ ἱεροῦ βήματος, ὁ μὲν (3) παρὰ τὸ ἀνοιγμα τῆς πλαγίας κεραίας, ὁ δὲ (4) εἰς τὴν δεξιὰ ἀντίστοιχον θέσιν. Ἀμφότεροι (μῆκ. 2, πλ. 0.40-0.50 μ.) εἶναι ἐκτισμένοι κάτω διὰ κοινῆς ἀργολιθοδομῆς καὶ ἄνω διὰ πωρολίθων, ἐκαλύπτοντο δ' ἐπιμελῶς ὁ ἀριστερὰ διὰ μεγάλων πωρίνων πλακῶν καὶ ὁ δεξιὰ δι' ὁμοίων πωρίνων καὶ ψαμμιτικῶν (ἐντοπίων, λατομημένων ἐκ τῶν πετρωμάτων τῆς παραλίας) πλακῶν. Ἄλλος τάφος (5) εὐρέθη εἰς τὸ μέσον τοῦ δυτικοῦ σκέλους τῆς ἐκκλησίας παρὰ τὴν εἴσοδον· οὗτος εἶναι μικροτέρων διαστάσεων (1.40 × 0.40 μ.) καὶ εὐτελεστερᾶς κατασκευῆς. Δύο ἀκόμη τάφοι (6 καὶ 7), εὐρεθέντες εἰς τὴν ἀριστερὰν κεραίαν, ἦσαν ἀπλῶς ἐσκαμμένοι ἐντὸς τοῦ ἐδάφους. Οἱ τάφοι 3-6 περιέκλειον ἀνὰ ἓνα σκελετόν· ὁ ἕβδομος τάφος περιέκλειε μόνον ἀτάκτως σεσωρευμένα ὀστά, δὲν εἶχε δεχθῆ σώματα, ἀλλὰ σκελετούς¹.

8) Ἄλλος τάφος (8) εὐρέθη ἐντὸς τοῦ πλαγίου κλίτους παρὰ τὴν ΝΑ αὐτοῦ γωνίαν. Οὗτος εἶναι μικρῶν διαστάσεων, μήκους μόλις 1.20 μ., ἐκτισμένος δι' ἀργολιθοδομῆς, ἐκαλύπτετο δὲ δι' ἀκανόνιστων ψαμμιτικῶν πλακῶν καὶ προσέτι ὑπὸ καμάρας², ὑψομένης ὑπὲρ τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ καὶ ἐκτεινομένης πρὸς Δ μέχρις ἀποστάσεως 2.55 μ. ἀπὸ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν ἐσφίξετο μόνον ὁ ἀριστερὸς ἐπικλινῆς τοῖχος (πάχ. 0.25 μ.) τῆς καμάρας καὶ εἰς ὕψος 0.50 μ. Ὁ τάφος οὗτος περιέκλειε τὸν σκελετόν παιδίου, ἔνεκα δὲ τῆς κατασκευῆς τῆς καμάρας ἤχρηστεύθη ἡ πλαγία θύρα τοῦ ναυδρίου, ἀποφραχθεῖσα.

9) Τέλος ὁ ἔνατος τάφος ἀνεκαλύφθη ἔξω, ΒΔ τῆς ἐκκλησίας, ἀπλῶς ἐσκαμμένος εἰς τὸ ἔδαφος. Ἐντὸς αὐτοῦ εὐρέθη μικρὸς χαλκοῦς, ἀναδιπλούμενος εἰς τύπον θήκης περιάλπτου, σταυρὸς (ΑΕ 1948-1949, 133 καὶ ΠΑΕ 1941-1944, 24 εἰκ. 1), τεθεὶς μετὰ τοῦ νεκροῦ ὡς ἀποτρόπαιον, κατὰ τῆς ἐπηρείας τῶν πονηρῶν πνευμάτων ἄλλοτε, ἀντὶ τῆς ἐναποθέσεως σταυροῦ, διακοσμοῦνται ἐσωτερικῶς οἱ τοῖχοι τῶν τάφων διὰ γραπτῶν σταυρῶν καὶ δι' ἱερῶν κειμένων³.

2. ΤΑΦΟΣ-ΘΗΚΗ-ΧΑΜΟΣΟΡΙΟΝ-ΚΑΜΑΡΑ-ΜΝΗΜΑ-ΚΙΒΟΥΡΙΟΝ

Οἱ ἀνωτέρω περιγραφέντες τάφοι ὑπάγονται εἰς τέσσαρα εἶδη τῆς κατηγορίας τῶν ἐπιγείων τάφων, ἕκαστον δὲ εἶδος πιθανώτατα ἔφευρεν ἰδιαίτερον ὄνομα· τοῦλάχιστον ἐκ τῶν διαφορῶν ὀνομάτων, διὰ τῶν ὁποίων εἰς τὰς πηγὰς δηλοῦνται οἱ τάφοι, προὑποτίθεται καὶ ἰδιαίτερον εἶδος τάφου δι' ἕκαστον φερόμενον ὄνομα τάφου. Εἶναι ὅμως δύσκολος ἡ ἀπόδοσις τῶν καθ' ἕκαστον ὀνομάτων τῶν τάφων εἰς τὰ διάφορα εἶδη τούτων, διότι, ἀφ' ὅτου διεσπάρθη ἡ ἀρχαία ἐνότης πολιτισμοῦ—ἐνν. τῶν ἐλευθέρων πολιτῶν—καὶ αἱ κοινωνικαὶ ὁμάδες ἀπεμονώθησαν καὶ ἡ γλῶσσα πλέον δὲν ἦτο

¹ Πρβ. τάφους ἐντὸς τοῦ χριστιανικοῦ Θησείου (DINSMOOR ἔ.δ. 9).

² Καμαρωτὸν τάφον μετὰ ὀριζοντίου διαμέσου καλύμματος πρβ. εἰς Bull. Soc. Arch. Bulg. 1, 1910, 173 κέ. εἰκ. 18-19 (I. IVANOF) (βουλγ.).

³ Μετάλλινος σταυρὸς εὐρέθη καὶ ἐντὸς τάφου παρὰ τὸ ἐν Ἀθήνας Ἀσκληπιεῖον (ΣΤΕΦ. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ

Ἀθηναῖον 5, 1876, 196 ὑπόσημ.)· ἐνίοτε ἀπαντᾷ χαρᾶ γμένος σταυρὸς ἐπὶ τῆς ἔσω ἐπιφανείας τοῦ καλύμματος τῶν τάφων (ΣΤΕΦ. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ ΠΑΕ 1876, 21-22. Πρβ. I. ΤΡΑΥΛΟΝ ΑΕ 1939-41, 58). Περὶ τῆς ἐσωτερικῆς διὰ σταυρῶν κλπ. διακοσμῆσεως τῶν τάφων βλ. A. GRABAR Martyrium II 279 κέ.

αύστηρά εις τοὺς ὀρισμοὺς τῶν πραγμάτων, αἱ πηγαί, ἰδίως αἱ ἐπιτάφιαι ἐπιγραφαί, συνηθέστατα δὲν ἀκριβολογοῦν. Αἱ λογίου ὕφους φιλολογικαὶ πηγαὶ καὶ ἐπιγραφαὶ δανείζονται ὀνόματα ἐκ τῆς ἀρχαίας φιλολογικῆς παραδόσεως· ἀλλὰ τὰ ὀνόματα ἐκεῖνα, προϋποθέτουν συχνὰ ἄλλου εἴδους τάφους καί, ἐπαναλαμβανόμενα, δὲν ἀποτελοῦν, βεβαίως, ἀκριβεῖς ὀρισμούς. Ἐφ' ἐτέρου αἱ λαϊκωτέρου χαρακτήρος πηγαί, προερχόμεναι ἐκ κοινωνικῶν στρωμάτων, τὰ ὁποῖα συνήθως μιμοῦνται τὰς ἄνω τάξεις, μεταφέρουν ὀνόματα ἀδιακρίτως εἰς πᾶν εἶδος τάφου· καὶ καταντῶν νὰ λαμβάνωνται τὰ διάφορα ἐκεῖνα ὀνόματα ὑπὸ τὸ περιληπτικὸν νόημα τοῦ τάφου γενικῶς. Ἐν τούτοις θὰ ἐπιχειρήσωμεν κάποιον σημασιολογικὸν διαχωρισμόν.

Οἱ ἀνωτέρω περιγραφέντες ὑπ' ἀριθ. 6, 7 καὶ 9 τάφοι ἦσαν ἀκατασκεύαστοι· ἦσαν ἀπλῶς ἐσκαμμένοι ἐντὸς τοῦ ἐδάφους, ἄνευ καλύμματος καὶ πεπληρωμένοι διὰ χώματος. Εἰς τὸ εἶδος τοῦτο ἀνήκει ἡ ἰδιότης τοῦ τάφου ἐν ὄσφ ἐντὸς αὐτοῦ περικλείονται λείψανα νεκροῦ· διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἡ ἀκριβολόγος νομοθεσία διακρίνει τὸ εἶδος τοῦτο τάφων ἀπὸ τῶν μονιμωτέρων νεκρικῶν κατασκευῶν, χαρακτηρίζει δὲ αὐτὸ ἀπλῶς ὡς *τάφον*· σαφῶς διακρινόμενον τοῦ *μνημείου*¹. Ὅμοίαν βασικῶς διάκρισιν κάμνει καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ὅστις μετὰ τῆς κλασικῆς παιδείας εἰς τὰς σχολὰς εἶχε διδαχθῆ καὶ τὸν ὀρισμόν: ὁ Χρυσόστομος, δηλαδή, ἀκριβολογεῖ ὅταν ἄλλοτε ἀντιθέτη τοὺς *τάφους* πρὸς τὰς *θήκας* τῶν πλουσίων² καὶ ἄλλοτε παραθέτη ὡς ἰδιαιτέρα εἶδη τάφων τὰς *λάρνακας*, τὰ *μνήματα* καὶ τὰς *θήκας*³. Συνεπῶς κατὰ τὸν 4-5^{ον} αἰῶνα αἱ *θήκαι* ἦσαν τάφοι κάπως ἐπιδεικτικοί, διάφοροι τῶν ἀπλῶς ἐπιγείων τάφων, πάντως δὲ διάφοροι καὶ τῶν λιθίνων σαρκοφάγων. Καὶ τὰ *μνήματα* ἦσαν τάφοι διάφοροι τῶν ἀπλῶς ἐπιγείων τάφων π.χ. ὁ Χρυσόστομος, ὁμιλῶν ἀλλαχοῦ, παρουσιάζει αὐτὰ ὡς πολυτελεῖ νεκρικὰ οἰκοδομήματα τοῦ εἴδους τῶν *μαυσωλείων*⁴, ἐξ ἐπιγραφικῶν δὲ πηγῶν μανθάνομεν ὅτι τὰ *μνήματα* ἢ *μνημεῖα* ἦσαν σύνθετα νεκρικὰ κτίσματα, ἐντὸς τῶν ὁποίων περιεκλείετο ὁ κυρίως

1 «Τάφος ἐστίν, ἐν ᾧ σῶμα ἢ ὁστέα ἀπετέθη... ἀλλ' ὅσον ἐστὶ τὸ σῶμα. *Μνημείον* δὲ ἐστὶ τὸ διὰ τὴν μνήμην φαινόμενον» ΒΑΣΙΛΙΚΑ 59, 1, 2 (HEIMB. 5, 223), DIGESTA XI 7 L 2 § 5-6, ΚΥΡΙΑΚ. ΑΛΕΞ. Κατὰ Ἰουλιανῶ 10: «Πάντα ἐπληρώσατε *τάφων* καὶ *μνημάτων*» (MIGNE 76, 1016). Πρβ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ Βυζαντ. βίος καὶ πολιτισμὸς Δ' 200 καὶ Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. Ι΄, 1940, 54.

2 ΧΡΥΣΟΣΤ. Ὅμιλία εἰς μάρτυρα Πελαγίαν ἐγκωμιαστικῆ: «Καὶ γὰρ αὐτῶν τῶν βασιλικῶν ἀδλῶν λαμπρότερος παρὰ πᾶσιν ὁ *τάφος* ἐστὶ ἐκεῖνος, ἐνθα ἂν ἡ σῶμα κείμενον ἀρετῆ καὶ εὐσεβείας συζῆσαν. Καὶ τούτου μάρτυρες ὑμεῖς, οἱ τὰς μὲν *θήκας* τῶν πλουσίων, καίτοι χρυσᾷ ἐχούσας ἱμάτια, καθάπερ σπήλαια παρατρέχοντες, πρὸς ταύτην μετὰ πολλῆς δραμόντες τῆς προθυμίας, ἐπειδὴ κλπ.» (MIGNE 50, 582).

3 ΧΡΥΣΟΣΤ. Ἐγκώμιον εἰς τὴν ἁγίαν μάρτυρα Δροσίδα: «ὁμοῦ τε γὰρ ἐπέβη τις τῶν προθύρων καὶ πληθὸς εὐθέως *τάφων* πανταχόθεν προσπίπτει τοῖς ὀφθαλμοῖς καὶ ὄπουπερ ἂν ἴδῃ *λάρνακας* καὶ *μνήματα* καὶ *θή-*

κας ὄρα τῶν κατοικομένων» (MIGNE 50, 683). Ἐνταῦθα ὁ ὄρος *τάφος* ὑπὸ τὸ περιληπτικὸν νόημα τοῦ γένους. Ἄλλαχοῦ ὁ Χρυσόστομος διὰ τοῦ ὄρου «τάφος» φαίνεται νὰ ἐννοῆ τὸ περικλείον τὸν τάφον μάρτυρος οἰκοδόμημα τῆς νεκρικῆς λατρείας, τὸ μαρτύριον: «Παράμεινε τῷ *τάφῳ* τοῦ μάρτυρος... ἄρον εὐλογίαν ἀπὸ τοῦ τάφου... περιπλάκηθι τὴν *σορὸν*, προσηλώθητι τῇ *λάρνακι*· οὐχὶ τὰ ὄστα μόνον τῶν μαρτύρων, ἀλλὰ καὶ οἱ τάφοι αὐτῶν καὶ αἱ *λάρνακες* πολλὴν βρύουσι τὴν εὐλογίαν» (ΧΡΥΣΟΣΤ. Εἰς Μάρτυρας ὁμιλία, MIGNE 50, 664). Ἐνταῦθα ὡς *σορὸς* πρέπει νὰ ἐννοηθῆ ἡ ἐπιτάφια κατασκευή, ἡ περικλείουσα τὴν *λάρνακα* τῶν λειψάνων τοῦ μάρτυρος. Ἡ προσήλωσις τοῦ προσκνητοῦ εἰς τὴν *λάρνακα* ἐννοεῖται πνευματικῆ (μέσφ τῆς *confessio*);).

4 ΧΡΥΣΟΣΤ. Λόγος εἰς τὸν μακάριον Βαβύλαν κλπ. «ἀλλὰ κἂν τὰ *μνήματα* τῶν κατοικομένων οἰκοδομήσαι δέη καὶ ὁ ζωγράφος καὶ ὁ λιθοξόος καὶ ὁ τέκτων καὶ ὁ χαλκοτύπος καὶ πάντες τὰ αὐτῶν συνεισφέρουσι» (MIGNE 50, 556).

τάφος¹. Ὅθεν περὶ τῶν ἀνωτέρω ὑπ' ἀριθ. 6, 7 καὶ 9 παραδειγμάτων δύναται νὰ χρησιμοποιηθῆ καὶ εἰδικώτερον ὁ ὄρος *τάφος*².

Οἱ τάφοι 1, 3, 4 καὶ 5 εἶναι ἐκτισμένοι ἐντὸς τοῦ ἐδάφους καὶ ἔφερον ἐπίπεδον κάλυμμα ἐκ πλακῶν. Ἀλλὰ πρὶν ἐπιζητήσωμεν τὸ ἰδιαίτερον αὐτῶν ὄνομα εἶναι χρήσιμον νὰ ἐξηγηθῆ τοῦ Χρυσόστομου ὁ ὄρος *θήκη*.

Θήκη εἶναι ἡ θέσις, ἐντὸς τῆς ὁποίας κατὰ κυριολεξίαν ἀποτίθεται τὸ σῶμα τοῦ νεκροῦ, ὅθεν καὶ «θήκη σώματος» καὶ «σωματοθήκη»³. Συνεπῶς δὲ ὡς θήκη ἐννοεῖται καὶ δύναται νὰ ὀνομάζεται καὶ ἡ μαρμαρίνη λάρναξ⁴. Ἀλλ', ὡς εἶδομεν, ὁ Χρυσόστομος διακρίνει τὰς λάρνακας ἀπὸ τῶν θηκῶν, περαιτέρω δὲ οὗτος χρησιμοποιεῖ περὶ μὲν τῶν κοινῶν θνητῶν τὸν ὄρον *λάρνακες*, περὶ δὲ τῶν μαρτύρων τὸν ὄρον *θήκαι*⁵. Εἰς ἑτέραν περίπτωσιν, καθ' ἣν τὰ λείψανα μαρτύρων ἦσαν κατατεθειμένα ἐντὸς λιθίνης σαρκοφάγου τοποθετημένης ἐντὸς κλειστοῦ χώρου, ὁ Χρυσόστομος χρησιμοποιεῖ περὶ αὐτῆς τὸν ὄρον *λάρναξ*⁶. Εἶναι φανερόν ὅτι ὁ Χρυσόστομος ἀκριβολογεῖ περὶ τοὺς ὄρους. Ἐν Ἀντιοχείᾳ τὸ μαρτύριον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἔκειντο τὰ λείψανα τῆς μάρτυρος Δροσίδος, ἦτο κοινὸν νεκροταφεῖον (κοιμητήριον) πλήρες ταφῶν, χρησιμοποιούμενον ὡς νεκροταφεῖον καὶ κοινῶν θνητῶν ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Χρυσόστομου· τῶν κοινῶν δὲ τούτων θνητῶν ὁ Χρυσόστομος διακρίνει ἐνταῦθα τρία εἶδη τάφων: *λάρνακας*, *μνήματα* καὶ *θήκας*. Περὶ τῶν εἰς τὸ μαρτύριον τοῦτο εὑρισκομένων τάφων μαρτύρων χρησιμοποιεῖ ὁ Χρυσόστομος τὸν ὄρον *θήκαι*, τὰς *θήκας* δὲ αὐτὰς ἀντιθέτει πρὸς τὰς *λάρνακας* τῶν κοινῶν θνητῶν⁷. Φαίνεται δὲ ὅτι ἐκεῖ που, πλησιέστερον ἢ οἱ ἄλλοι πρὸς τὰς *θήκας* τῶν μαρτύρων, ἔκειντο οἱ ἐντὸς *λαρνάκων* νεκροί, πιθανώτατα δὲ αἱ *θήκαι* τῶν μαρτύρων ἔκειναι ἔκειντο ἐντὸς ἰδιαίτερου χώρου—ἐνν. ἐντὸς τοῦ περιβόλου

1 Μουσολεῖον ἐν Βιθυνίᾳ χαρακτηρίζεται ὑπὸ τῆς ἐπιγραφῆς αὐτοῦ ὡς μνημεῖον: «Γερυλλανή... ζῶ[σα] τῷ ἀνδρὶ καὶ ἑαυτῇ τὸ μνημεῖον κατεσκεύασεν καθὼς περιοικοδόμηται σὺν ταῖς περικειμέναις οἰκίαις πάσαις» (Α. Μ. 18, 1893, 26 κέ. ὄπου καὶ σχεδιάσμα, Β. ΓΡΑΒΦ). Πρβ. ἐπιγραφὴν ἐκ Κιβύρας: «[τοῦτο τὸ μνημεῖον τὸ ἐνκύκλιον καὶ τοὺς περικειμένους [τοίχους] (στίχ. 3-4)... ὅς ἂν δὲ τολμήσῃ τι [ἐπιλύ]σαι ἢ καταβλάψῃ τι τῶν [τοιχῶν] τοῦ ἐγκυκλίου ἢ τῆς [σοροῦ] (στίχ. 9-12)» (Μ. COLLIGNON BCH 2, 1878, 600) καὶ ὅσα περὶ τοῦ μνήματος τοῦ Χριστοῦ λέγει ὁ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, εἰς τὸν Εὐαγγ. Ἰω. ὁμιλ. ΙΒ': «τῶν δὲ τοῦ μνήματος αὐτοῦ λίθων ἡρμοσμένων τῇ θήκῃ, ἔτι δὲ καὶ τῶν σημάτων ἐπικειμένων» (MIGNE 59, 84). Περὶ τῆς ἀρχαιοτέρας σημασίας τοῦ ὄρου «μνήμα» βλ. FR. EICHLER Σῆμα und Μνήμα, Α. Μ. 39, 1914, 138 κέ. Πρὸς τὴν σημασίαν αὐτὴν ἐγγύτερον ἴσταται ὁ νομικὸς ὀρισμὸς τοῦ μνημεῖου (βλ. ἀνωτ. σ. 168). Περὶ τοῦ μνημεῖου ἢ μνήματος βλ. καὶ κατωτ. σ. 171 κέ.

2 Ὑπὸ τὸ περιληπτικὸν ὄμως νόημα ἢ λ. τάφος ἐσημαίνει πᾶν εἶδος τάφου, ὁμοῦ καὶ τὸ πολυτελὲς νεκρικὸν μνημεῖον: ΧΡΥΣΟΣΤ. Εἰς τὸν μη' ψαλμ.: «ἀλλ' ὅταν ἴδωσι τὸν πλοῦτον ὀγκωθέντα, τοὺς τάφους ἐγγεγεμμένους, τὰς ματαίας οἰκοδομὰς ἀρητισμένας» (MIGNE

55, 235)· πρβ. «καὶ τάφους λαμπροὺς οἰκοδομησάμενοι» (αὐτόθι 54, 664).

3 Παραδείγματα εἰς Corpus griech.-christl. In-schr. v. Hellas I, 1941, 109 (N. ΒΕΗΣ).

4 ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΒΑΡΘΟΛΟΜΑΙΟΥ κεφ. 9: «καὶ ἦσαν τὸ λείψανον τοῦ ἀποστόλου μετὰ ἔθμου καὶ πάσης δόξης καὶ κατέθεντο αὐτὸ ἐν βασιλικῇ θήκῃ» (LIPSIUS-BONNET Acta apostol. apocrypha II 1, 149). Βασιλικὴ θήκη= πολυτελής λάρναξ (εἰς Σελεύκειαν π.χ. μεγάλη σαρκοφάγος, ἀνήκουσα εἰς τὸν μετ' ἀνθοπλοκάμων τύπον, φέρει τὸ ὄνομα θήκη J. KEIL-A. WILHELM Monum. As. Min. Ant., III. [1931] 14 ἀριθ. 12). Θῆκαι ἐπίσης ὀνομάζοντο καὶ αἱ ξύλινοι σαρκοφάγοι. Πρβ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ Βυζ. βίος καὶ πολιτ. Δ' 190 καὶ Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. Ιζ' 1940, 44 καὶ Γ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΝ αὐτ. Κ', 1950, 151.

5 ΧΡΥΣΟΣΤ. Ἐγκώμιον εἰς τὴν ἁγ. μάρτ. Δροσίδα: «ὅταν γάρ τὰς ἄλλας παραδραμόντας λάρνακας ἐπὶ τὰς τῶν μαρτύρων θήκας ἔλθωμεν» (MIGNE 50, 685).

6 ΧΡΥΣΟΣΤ. Εἰς τὸν ἅγιον ἱερομ. Βαβύλαν: «καὶ τὸ μὲν μαρτύριον τοῦ ἁγίου τῆς λάρνακος ἔρημον... ὀρῶντα» (MIGNE 50, 523).

7 MIGNE 50, 683 καὶ 685 (βλ. τὰ κείμενα σ. 168 καὶ ἀνωτέρω σημ. 5).

τοῦ κοιμητηρίου. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω, ἐπομένως, συνάγεται ὅτι αἱ θῆκαι, ὁμοῦ καὶ αἱ θῆκαι τῶν μαρτύρων, ἦσαν εἶδος τάφου εὐτελέστερον τῶν λαρνάκων — εἶδομεν ὅτι εἰς τὸν χῶρον τοῦτον (τὸ κοιμητήριον ὅπου τὸ λείψανον τῆς Δροσίδος) οἱ πολυτελέστεροι τῶν ἀπλῶν λαρνάκων τάφοι ὠνομάσθησαν παρὰ τοῦ Χρυσοστόμου μνήματα¹. Ἀλλαχοῦ αἱ θῆκαι παρουσιάζονται ὡς τάφοι μετὰ καλύμματος². Συνεπῶς τὸ μαρτύριον τοῦτο τῆς Ἀντιοχείας φαίνεται νὰ ὁμοιάζε πρὸς τὸ παρὰ τὴν κοιμητηριακὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἀλεξάνδρου εἰς Τίπασαν (Tirasa) τοῦ Ἀλγερίου, ἔνθα τὰ λείψανα μαρτύρων ἔκειντο ὑπὸ στοάν, ἐντὸς τάφων ἐπὶ τοῦ ἐδάφους μετὰ καλυμμάτων κοσμουμένων διὰ ψηφιδωτῶν, χρησιμοποιοῦμένων δὲ καὶ ὡς τραπεζῶν μαρτύρων (mensae martyrum)³. Καὶ ὁ ἀρχικῶς ὑπαίθριος τάφος τῶν Πέντε Μαρτύρων ἐντὸς τοῦ ἄλλοτε κοιμητηρίου τῆς δαλματικῆς Σάλωνος (Salona) ἦτο κτιστὸς ἐπὶ τοῦ ἐδάφους καὶ ἐκαλύπτετο δι' εὐτελοῦς πλακός, τῆς τραπέζης μαρτύρων⁴. Εἶναι δὲ πιθανὸν ὅτι ὁμοίως μορφῆς ἦσαν καὶ αἱ θῆκαι τῆς Δροσίδος καὶ τῶν συμμαρτύρων αὐτῆς. Αἱ θῆκαι, λοιπόν, τὰς ὁποίας ὁ Χρυσόστομος εἶχεν ὑπ' ὄψει, φαίνεται νὰ ἦσαν τάφοι κτιστοὶ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, εὐτελέστεροι τῶν σαρκοφάγων. Ἀλλὰ καὶ αἱ θῆκαι ἦσαν τάφοι πλουσίων, σχετικῶς ἐπίσημοι, εὐτρεπισμένοι ἐξωτερικῶς, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς κοινούς τάφους τῶν πτωχῶν. Εἰς τὸ ΜΑΤΘ. κγ' 27 διὰ τῆς φράσεως «τάφοι κεκονιαμένοι» ὑπονοεῖται ἀκριβῶς ὁ τάφος τύπου κτιστῆς ἐπιγείου θήκης. Τοιαύτη δὲ «θήκη» ἐπίγειος δύναται νὰ εἶναι καὶ τὸ συμπαγὲς σῆμα, τὸ ἐκτισμένον εἴτε ὑπεράνω ἀπλοῦ τάφου εἴτε ὑπεράνω σαρκοφάγου κεχωσμένης ἐντὸς τοῦ ἐδάφους⁵. Βυζαντινὸν παράδειγμα θήκης εὐρέθη εἰς τὸν Θεολόγον τῶν Θηβῶν: εἰς τὸ ἐν ἐκ τῶν δύο διαμερισμάτων, εἰς τὰ ὁποῖα τὸ πλάγιον νεκρικὸν παρεκκλήσιον χωρίζεται, ὑπῆρχεν ἐπὶ τοῦ δαπέδου μαρμαρίνη σαρκοφάγος, εἰς τὸ ἕτερον δὲ ὑπῆρχε κτιστὴ θήκη⁶, ἣτις ὑψοῦτο μόνη ἐν μέσῳ ἀπλῶν ἐπιγείων τάφων καὶ οὕτω ἀνεδεικνύετο ἐπισημότερον, ὡς εἶδος σαρκοφάγου. Θὰ ἦτο τάφος τινὸς ἐκ τῶν ἐπισήμων τῆς πόλεως. Αἱ θῆκαι τοῦ εἶδους τούτου ἐπέιχον τὴν θέσιν μνημείων, ὁ ἐπιδεικτικὸς χαρακτήρ τῶν ὁποίων ἐδηλοῦτο ἐνίοτε διὰ τοῦ ἐπιθήτου «παραστατικός», μέχρις ὅτου βαθμηδὸν τὸ ἐπίθητον ἐξετόπισε τὸ παρ' αὐτοῦ προσδιοριζόμενον οὐσιαστικὸν καὶ τότε ἢ λ., ὡς παραστατικὸν (τό), προσέλαβε τὴν σημασίαν γενικῶς τοῦ τάφου, ὡς ἄλλως καὶ ὁ ὄρος θήκη⁷.

Οἱ τάφοι 1, 3, 4 καὶ 5 ἔφερον μὲν κάλυμμα, ἀλλ' ἦσαν ἐκτισμένοι ἐντὸς τοῦ ἐδάφους, καὶ ἀνάλογοι πρὸς τοὺς λαξευτοὺς ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τάφους, τοὺς καλυπτομένους

1 Βλ. ἀνωτ. σ. 168-169.

2 ΧΡΥΣΟΣΤ. Εἰς τὸ ρητὸν τοῦ Προφήτου Δαυὶδ κλπ. (Ψαλμ. 48, 17): «ἀπέρχεται εἰς τὸν τάφον ὁ πάντα ἀρπάζων, εἰς τρεῖς πῆχεις θάπτεται καὶ πλέον οὐδέν· καὶ γῆ ἐπάνω τῆς ὄψεως καὶ τὸ κάλυμμα τῆς θήκης» (MIGNE 55, 512). Διὰ τῆς φράσεως «καὶ γῆ ἐπάνω τῆς ὄψεως» ἐννοεῖται ἢ κατὰ τὴν ταφὴν ρῆσις χώματος ἐπὶ τοῦ νεκροῦ πρὸ τῆς καλύψεώς του (βλ. ΔΟΥΚΑΤΟΝ, Ἐπ. Λαογρ. Ἄρχ. 2, 1940, 79). Ὡς ὁμοίως μορφῆς περιγράφει ὁ Χρυσόστομος καὶ τοῦ τάφου τοῦ Χριστοῦ τὴν θήκην (MIGNE 59, 84 βλ. τὸ κείμενον ἀνωτέρω σ. 169).

3 Bull. Archéolog. du Comité 1938-1940, 422 κέ., (L. LESCHI), GRABAR, Martyrium I, 49-50 εἰκ. 9.

4 BROENDSTED Recherches à Salone I σ. 134 εἰκ. 134 καὶ σ. 139 κέ. εἰκ. 135.

5 Εἰς Τίπασαν (St. GSELL, Mélanges Arch. et Hist. XIV, 1894, 399 εἰκ. 47. Πρβ. τοῦ αὐτοῦ, Monum. Ant. Algér. II 404 καὶ ἀρχαῖα παραδείγματα ἐν σ. 46). Παρ' ΑΣΤΕΡΙΩΙ ΑΜΑΣΣΕΙΑΣ Εἰς τὴν πανεύφ. μάρτυρα Εὐφημίαν (MIGNE 40, 336) ὡς θήκη ἐννοεῖται ὁ κτιστὸς τάφος, ὁ περιέχων τὴν λάρνακα τῶν ἱερῶν λειψάνων.

6 ΑΕ 1924, 8 εἰκ. 6, 11, 12 καὶ σ. 9 εἰκ. 9 (Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ). Καὶ τὸ ἐπίγραμμα τοῦ Ἀβερκίου (κατωτ. σ. 172).

7 Πρβ. «θήκη παραστατικὴ πρὸς τὸ μνησθῆναι αὐ. τοῦ» (CIG IV σ. 454 ἀριθ. 9213) ἐπὶ σαρκοφάγου ἐκ Σελευκείας. Πρβ. τὸ Βασιλικῶν 59, 1, 2 (ἀνωτ. σ. 168₁) καὶ τὸ ἐπίγραμμα τοῦ Ἀβερκίου (κατωτ. σ. 172).

διὰ πλακῶν. Καὶ οἱ λαξευτοὶ οὗτοι τάφοι φέρονται ὑπὸ τὸ ὄνομα θῆκαι¹, εἰδικώτερον ὅμως περὶ αὐτῶν χρησιμοποιεῖται ὁ ὄρος ὑποσόριον² ἢ χαμοσόρι(ο)ν³. Εἰς τὰς πηγὰς ἢ ἐντὸς τοῦ ἐδάφους λάρναξ διακρίνεται ἀπὸ τοῦ χαμοσορίου καὶ ἂν ἀκόμη τοῦτο εἶναι κατεσκευασμένον διὰ μαρμαρίνων πλακῶν⁴. Ἐννοεῖται δὲ ὅτι καὶ τὸ ὄνομα χαμοσόριον ἐπεξετάθη καὶ ἐπὶ ἄλλου εἶδους τάφων, π.χ. ἐπὶ τῶν λιθίνων σαρκοφάγων καὶ ἐπὶ τῶν νεκρικῶν αἰθουσῶν⁵. Πάντως τὸ βυζαντινὸν ὄνομα τοῦ ὑπ' ὄψει εἶδους τάφων εἶναι ἢ λ. χαμοσόριον⁶. Ἀλλὰ καὶ τὸ χαμοσόριον, ἐφ' ὅσον δὲν ἐξεῖχεν ὑπεράνω τοῦ ἐδάφους, ὡς μνημεῖον, ὑπείγετο εἰς τὴν νομικὴν κατηγορίαν τοῦ ἀπλοῦ τάφου (βλ. ἀνωτ. σ. 168-169).

Ὁ τάφος Ζ, ὁ καμαρωτός, δὲν παρέχει δυσκολίας ὡς πρὸς τὸ ὄνομα, διότι καὶ εἰς τὰς ἀρχαίας πηγὰς ὁ τάφος τοῦ εἶδους τούτου ὀνομάζεται καμαρωτός ἢ ἀπλῶς καμάρα⁷, ἔνεκα τῆς μορφῆς αὐτοῦ. Τὸ σπανιώτερον ἀρχαῖον ὄνομα τοῦ καμαρωτοῦ τάφου, «ψαλίς», ἀπαντᾷ καὶ κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους⁸.

Διὰ τὸ ὄνομα τοῦ ὑπ' ἀριθ. 8 τάφου, συνθέτου ἐξ ὑποκειμένου χαμοσορίου καὶ ὑπερκειμένης καμάρας, ἀπαιτεῖται μακροτέρα ἀπασχόλησις.

Εἰς τάφους συνθέτους, ἀποτελουμένους ἐξ ἑνὸς ὑπερκειμένου καὶ ἑτέρου ὑποκειμένου μέρους, ἀναφέρονται πλείστα ὅσα ἐπιγραφαί. Καταχωρίζω ὠρισμένας ἐξ αὐτῶν: α') «εἰς ὃν πλάτ[α]ν κατεσκεύασεν μνημεῖον τὸ ἐπικείμενον τ[ῶ] πλάτα, σορόν τε καὶ [εἰ]σώστας ἐν αὐτῷ καὶ τὰ λοιπὰ τὰ ἐν αὐτῷ· εἰς ἣν σορόν ἔθαψα Βαρίλλα[ν] τὴν ἐ[μ]αυτοῦ γυναῖκα· βούλομαι δὲ καὶ αὐτὸς ἐν τῇ σ[ο]ρῷ τεθῆναι, ἕτερον δὲ μηδένα. Ἐν τῇ εἰσώστῃ τῇ πρώτῃ, ὑποκειμένη [τῇ] σορῷ, ἐνταφῆναι βούλομαι τὴν γυναῖκά μου καὶ Πολυχρόνιον τὸν υἱόν μου, ἐν δὲ τῇ ἑτέρᾳ εἰσώστῃ τεθῆναι βούλομαι Τατιανόν»⁹. β') «Κατεσκεύασε τὸ μνημεῖον καὶ τὴν σορόν... ὅς δὲ ἀνοίξῃ τὴν σορόν»¹⁰. γ') «Βωμὸς σὺν τοῖς (γρ. ταῖς) εἰσώσταις καὶ τῇ ἐπικειμένη σορῷ... εἰς ἣν σορόν κεκῆδεται Τατιανή... τῶν δὲ εἰσωστῶν ἐξουσίαν οὐδεὶς ἕτερος ἔχει πρὸς τὸ συγχωρῆσαί τινα ταφῆναι ἢ μόνος»¹¹. δ') «Ἡ σορὸς καὶ ἡ ὑποκειμένη αὐτῇ εἰσώστη καὶ ὁ τόπος καθ' οὗ ἐπίκειται ἡ σορὸς καὶ ἡ εἰσώστη»¹². ε') «Ἡ σορὸς καὶ τὸ ὑποκάτω μνήμα»¹³. ς') «Τὸ μνημεῖον καὶ ἡ ἐπικειμένη αὐτῷ σορὸς»¹⁴. ζ') «Τὸ ἡρῶν καὶ τὸ ἐπικείμενον

1 KEIL - WILHELM Mon. As. Min. Ant. ἔ.ἀ. σ. 20 ἀριθ. 36, 37, 38 κ.ἀ.

2 H. GRÉGOIRE Recueil des Inscr. Grecques Chrét. d'Asie Mineure σ. 126 ἀριθ. 345.

3 Τάφοι Μεριαμλίκ (KEIL - WILHELM ἔ.ἀ. 20 ἀριθ. 39, 44, 46, 47), Φιλίππων (L. HEUZÉY - H. DAUMET Mission Archéol. de Macédoine, Paris 1876, σ. 94 ἀριθ. 49).

4 ΚΩΝΣΤ. ΠΟΡΦΥΡΟΓ. Ἐκθ. Βασιλ. Τάξ. II 42: «καὶ ἐξηνέχθη (ἀπὸ τῶν λαρνάκων) τὰ τούτων λείψανα καὶ κατετέθη ἐν τῇ αὐτῇ μονῇ ἐν χαμοσορίῳ (γρ. - φ) ἀπὸ λίθου Προικονήσου, ἐν φῶ καὶ ἐπιγράφεται «Γλωσσόκομος Ἀλεξάνδρου Δομεστίκου» (Βόννης I, 646).

5 KEIL - WILHELM ἔ.ἀ. 17 ἀριθ. 27 καὶ 18 ἀριθ. 30.

6 ΚΩΝΣΤ. ΠΟΡΦΥΡΟΓ. ἔ.ἀ.

7 Ἐπιγραφαί: Βοιωτίας IG VII ἀριθ. 2725 (G. DITTENBERGER), Ἀμοργοῦ IG XII, 7 ἀριθ. 384 καὶ 478 (I. DELAMARRE), Τέω καὶ Σιβρὶ Χισάρ Μ. Ἀσίας

BCH 4, 1880, 179 (E. POTTIER) καὶ 46, 1922, 337 (R. DEMANGEL - A. LAUMONIER), Ἀπαμείας Rev. Ét. Gr. 2, 1889, 29 (W. M. RAMSAY).

8 «Ψαλίδιον ἐν ἀρτίδι» ἐξ ἐπιγραφῆς ἐκ Συρίας (J. LASSUS Sanctuaires chrétiens de Syrie, 1947, 230).

9 Ἐπιγραφή ἐξ Ἀφροδισιάδος CIG II 533 ἀριθ. 2824 (A. BOECK). Κατὰ τὸν Boeck: πλάτα=ὁ τόπος ὅπου ἦτο ἰδρυμένον τὸ μνημεῖον· μνημεῖον=τὸ νεκρικὸν κτίριον· σορὸς=ἡ ἐντὸς τοῦ μνημείου σαρκοφάγος· εἰσώστη=ὀστοθήκη.

10 Ἐπιγραφή ἐκ Μαγνησίας Rev. Ét. Gr. 13, 1900, 498 ἀριθ. 158 (ΑΛ. ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ).

11 Ἐπιγραφή ἐξ Ἀφροδισιάδος αὐτόθι 19, 1906, 264 ἀριθ. 158 (TH. REINACH).

12 Αὐτόθι σ. 256 ἀριθ. 149.

13 Αὐτόθι σ. 265 ἀριθ. 159 (153).

14 Αὐτόθι σ. 266 ἀριθ. 161 (123).

σωλάριον»¹. **η')** «Μνημεῖον καὶ σορὸν λευκόλιθα»². **θ')** Ὡς ὁμοίας διατάξεως περιγράφεται καὶ ὁ τάφος τοῦ ἐπισκόπου τῆς ἐν Φρυγίᾳ Ἱεραπόλεως Ἀβερκίου, περιφῆμου ἐκ τῆς γνωστῆς ἐπιγραφῆς αὐτοῦ: «διυπνισθεῖς... κατεσκεύασεν ἑαυτῷ τύμβον, ἰσοτετράμονον (γρ. ἰσοτετράγωνον), καὶ τὸν βωμόν... ἔστησεν ἐπάνω αὐτοῦ τοῦ τύμβου ἐγχαράξας τὸ θεόπνευστον ἐπίγραμμα»³. Ἐπὶ τοῦ τάφου τούτου ἴστατο ὁ γνωστὸς ἐνεπίγραφος λίθος ὡς σῆμα (βωμός) — «ἴν' ἔχω (ὁ νεκρὸς Ἀβέρκιος) φανερώς σώματος ἔνθα θέσιν»⁴.

Εἰς τὸ παράδειγμα **α** πρόκειται περὶ μεγάλης ταφικῆς οἰκοδομῆς (μνημείου), περικλειούσης τὸ διμερὲς σύστημα ἐκ τῆς ὑπερκειμένης σοροῦ καὶ τῆς ὑποκειμένης εἰσώστης. Ὅμοια διάταξις ὑποβάλλεται καὶ ἐκ τοῦ παραδείγματος **γ** (ἐνταῦθα ἀντὶ τοῦ ὀνόματος μνημείου χρησιμοποιεῖται τὸ ὄνομα βωμός). Ἀμφότερα τὰ παραδείγματα ἀναφέρονται εἰς τάφους τοῦ τύπου τῶν μανσωλείων ἀλλὰ τὰ παραδείγματα **δ**, **ε**, **ς**, **ξ** καὶ **θ** ἀποτελοῦνται μόνον ἐκ τοῦ διμεροῦς συστήματος, κατὰ διπολικὴν ἀντιστοιχίαν ἐκ τοῦ ὑποκειμένου μέρους (εἰσώστης ἢ μνήματος ἢ μνημείου ἢ ἡρώου ἢ τύμβου) καὶ τοῦ ὑπερκειμένου μέρους (σοροῦ ἢ σωλαρίου ἢ βωμοῦ). Ὅμοια πρὸς αὐτὰ φαίνονται καὶ τὰ παραδείγματα **β** καὶ **η** πάντα δὲ ταῦτα ἀνήκουν εἰς ἀπλούστερον τύπον. Τοῦ πρώτου τύπου τὸ ὄνομα φέρεται ὡς μνημεῖον (**α**)⁵. τοῦ δευτέρου τύπου τὸ ὄνομα δὲν παραδίδεται ὑπὸ τῶν ἐπιγραφῶν, ἀνήκουν ὁμως καὶ τὰ σχετικὰ πρὸς τὸν τύπον τοῦτον παραδείγματα ἐπίσης εἰς τὴν κατηγορίαν τοῦ μνημείου, ὡς ὀρίζει τοῦτο ἡ νομοθεσία: «μνημεῖον δὲ ἐστὶ τὸ διὰ τὴν μνήμην φαινόμενον»⁶. Ἐπομένως καὶ ὁ τάφος τοῦ Ἀβερκίου, ὅστις κατεσκεύασε φανερὰν τὴν θέσιν τοῦ σώματος αὐτοῦ, ὑπήγετο εἰς τὴν κατηγορίαν τοῦ μνημείου. Βυζαντινῶν χρόνων ἐπιβίωσιν τῆς διμεροῦς ταφικῆς διατάξεως ἀπαντῶμεν εἰς τὸν τάφον τοῦ Ὁσίου Μελετίου, ἰδρυτοῦ τῆς ὁμωνύμου Μονῆς ἐπὶ τοῦ Κιθαιρώνας, ὅπου χαμοσόριον ἢ εἰσώστη καὶ ἐπ' αὐτοῦ κενὴ σαρκοφάγος ἢ σορὸς ἐκ μαρμαρίνων πλακῶν καὶ μετὰ μικροῦ παραθύρου (fenestella) συνδυάζονται εἰς ἓν σύνθετον ταφικὸν σύμπλεγμα⁷. Εἰς τὸν σαλαμινιακὸν ὑπ' ἀριθ. **δ** τάφον ἀντὶ κενῆς μαρμαρίνης σαρκοφάγου ὑψοῦται ὑπὲρ τὸ δάπεδον κτιστὴ καμάρα. Τάφοι μετὰ καμάρας ὑψουμένης ὑπὲρ τὸ ἔδαφος σημειοῦται ὅτι εὐρέθησαν καὶ ἐντὸς τῆς παρὰ τὸν Ἄρειον Πάγον ἀνασκαφείσης ἐκκλησίας⁸.

Ὅθεν νομίζω ὅτι περὶ πάντων τῶν τάφων τούτων δύναται νὰ χρησιμοποιηθῇ ὁ ὅρος *μνημεῖον* ἢ *μνήμα*.

Ἄλλὰ μαρμαρίνον τόξον, κοσμούμενον δι' ἀναγλύφων παραστάσεων καὶ προερχόμενον ἐξ ἀρκοσολίου ὑπεράνω τάφου φράγκου τινὸς τῶν Ἀθηνῶν (Βυζ. Μουσ. ἀριθ.

1 Ἐπιγραφὴ ἐξ Ἐφέσου CIG IV 467 ἀριθ. 9275.

2 CIG II 543 ἀριθ. 2837 (ΒΟΕΣΚ). Πρβ. ἐπιγρ. ἐκ Τράλλεων «ὑπερῶν μνημεῖον καὶ τὸ ὑπ' αὐτό» (ΑΛ. ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ Rev. Ét. Gr. 13, 1900, 500).

3 ΒΙΟΣ ΑΒΕΡΚΙΟΥ, Oriens Christ. 4, 1904, 305 (Ε. ΒΑΤΑΡΕΙΚΗ).

4 Ἐπιγραφῆς Ἀβερκίου στίχ. 2 Byzantion III, 1926, 334 (Α. ΑΒΕΛ). ἔνθα παρατηρήσεις περὶ τῆς ὀρθῆς γραφῆς «φανερώς» ἀντὶ «καιρῶ» τῆς φιλολογικῆς

παραδόσεως τοῦ κειμένου. Νεωτέρα ἔκδοσις τῆς ἐπιγραφῆς ὑπὸ I. QUASTEN Monum. Euch. et Lit. Vetusstissima, 1935-1936, 21 κέ. (παρὰ Quasten «καιρῶ»).

5 Πρβ. καὶ ἀνωτ. σ. 168.

6 ΒΑΣΙΛΙΚΑ 59, 1, 2. Βλ. καὶ ἀνωτ. σ. 168.

7 Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Ε', 1939-1940, 82 εἰκ. 29.

8 ΑΔ 2, 1916, 135 (Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ).

2482/225), επιγράφεται «κιβούρι», διὰ τοῦ ὀνόματος δὲ τούτου δὲν ἐννοεῖται μόνον τὸ τόξον ἀλλὰ καὶ ἡ ὅλη ταφικὴ κατασκευὴ¹.

Ποῖοι τάφοι ὀνομάζονται κιβούρια ;

Εἰς τὸ ἀκριτικὸν ἔπος φέρεται ὅτι ὁ Διγενὴς ἐντὸς τῆς ἐκκλησίας τοῦ παλατίου του κατεσκεύασε τὸν τάφον τοῦ πατρὸς του, πολυτελῆ καὶ διακεκοσμημένον διὰ πολυτίμων μετάλλων, χαρακτηρίζεται δὲ ὁ τάφος οὗτος ὡς «κιβώριον» :

«κιβώριον λαμπρότατον ἀργυροχρυσωμένον»

(διασκευὴ Τραπεζοῦντος X 3002).

Κατ' ἄλλην παραλλαγὴν ὁ ἐν λόγῳ τάφος φέρεται νὰ κατεσκευάσθη ἐκ μαρμάρων καὶ χαρακτηρίζεται ὡς «μνήμα» :

«λίθοις τὸ μνήμα φαινοῖς ὡς ἔπρεπε κοσμήσας»

(διασκευὴ Grotta Ferrata VII 108)².

Ὁ διασκευαστὴς τῆς παραλλαγῆς τῆς Grotta Ferrata φαίνεται νὰ εἶχεν ὑπ' ὄψει τάφον περίπου ὅμοιον πρὸς τὸν τάφον τοῦ Ὁσίου Μελετίου, δηλαδὴ εἰς τύπον μνήματος, τὸν ὀνομάζει μάλιστα «μνήμα». Περὶ τοῦ τάφου τῆς παραλλαγῆς τῆς Τραπεζοῦντος ὁ καθηγητὴς κ. Ξυγγόπουλος ὑπεστήριξεν ὅτι οὗτος ἀπετελεῖτο ἐκ σαρκοφάγου ὑπὸ κιβώριον ἐπὶ τεσσάρων κίωνων³. Ἀλλὰ νομίζω ὅτι ἡ βυζαντινὴ εὐσέβεια δὲν ἐπέτρεπε τὴν ἴδρυσιν τοιοῦτων πολυτελῶν τάφων ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν (πρβ. κατωτέρω τὰ περὶ τῆς ταφῆς ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν) — τοῦλάχιστον δὲν ἔχουν δημοσιευθῆ σχετικῶς βέβαια παραδείγματα. Γνωρίζομεν δ' ἐκ τῶν πηγῶν ὅτι, προκειμένου περὶ πολυτελῶν ταφῶν, διὰ πολυτίμων μετάλλων ἐκοσμοῦντο ἢ τὰ φέρετρα⁴ ἢ αἱ λάρνακες⁵. ἐπίσης γνωρίζομεν ὅτι κιβούρια ὀνομάζοντο καὶ αἱ λάρνακες⁶ καὶ γενικῶς αἱ μαρμάρινα ταφικὰ κατασκευαί⁷, περαιτέρω δὲ καὶ οἱ κτιστοὶ⁸ καὶ γενικῶς οἱ εὐμορφοί, πολυτελεῖς ἢ τῶν

1 ΑΕ 1931, 87 (Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ).

2 Τραπεζοῦντος ἔκδ. C. SATHAS - E. LEGRAND Les exploits de Digénis Akritas. Épopée Byzantine κλπ., Paris 1875, 246 (πρβ. Π. ΚΑΛΟΝΑΡΟΥ Βασιλεῖος Διγενὴς Ἀκρίτας, Ἀθήναι 1941, 1, σ. 233), Grotta Ferrata ἔκδ. E. LEGRAND Les exploits de Basile Digénis Akritas. Épopée byzantine (Biblioth. Grecque Vulgaire VI) ἔκδ. 1^η Paris 1892, σ. 119 (πρβ. ΚΑΛΟΝΑΡΟΥ 2, 111). Τὰ δύο κείμενα παρατίθενται καὶ ὑπὸ Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ Τὸ ἀνάκτορον τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα, Λαογραφία 12, 557 καὶ 556. Ὁ στίχ. 3002 κατὰ τὴν ἀποκατάστασίν του παρὰ τοῦ κ. Ξυγγοπούλου (αὐτόθι 557).

3 ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ ἔ.ἀ. 569.

4 Βλ. πηγὰς παρὰ Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ Τὰ κατὰ τὴν ταφὴν τῶν βυζαντινῶν βασιλέων Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. ΙΕ', 1939, 59 καὶ Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμ. Δ' 232.

5 ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. ἔ.ἀ. 70-71 καὶ Βυζαντ. βίος καὶ πολιτισμ. 241.

6 ΒΟΥΣΤΡΩΝΙΟΥ Χρονικὸν Κύπρου: «ἐπέψεν ἡ ρήγαινα εἰς τὴν Λευκουσίαν διὰ νὰ πάρη τὸ κιβούριον τὸ

πορφυρένον (=τὴν πορφυρᾶν λάρνακα) ἀπὸ τὴν Ἀγίαν Σοφίαν νὰ βάλῃ τὸν ρήγαν μέσα» (Κ. ΣΑΘΑ Μεσαιων. Βιβλιοθ. Β' [1873] 478). Τὴν πληροφορίαν ταύτην, ὡς καὶ τὰς κατωτέρω περὶ τῆς νεοελληνικῆς παραδόσεως τῆς λ., ἠρύσθη ἐκ τοῦ Ἀρχείου τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ.

7 Πρβ. τοὺς δημοτικὸς στίχους :

«νὰ βρῶ τὸν πρωτομάστορη τὸν πρῶτο πελεκάνο, ποὺ πελεκάει τὰ μάρμαρα καὶ φτειάνει τὰ τσιβούρια» (Μ. ΛΕΛΕΚΟΥ Ἐπιδόρπιον, ἐν Ἀθήναις 1888, 192). Πρβ. καὶ τὸ ἐκ Προύσης :

«Καλὴ-μέρα σου μάστορη καὶ πρωτοπελικάρη τίνους κιοῦρι πελεκᾶς τίνος κιοῦρι φτειάνεις ; » (Δ. ΠΑΧΤΙΚΟΥ 260 δημῶδη ἄσματα, ἐν Ἀθήναις 1905, 378). Καὶ εἰς τὴν Κύπρον «τζι(β)οῦριν» λέγεται ἡ λάρναξ ἢ ὁ λαξευτὸς τάφος (Ἀρχ. Ἱστορ. Λεξ.).

8 Δημῶδες ποίημα ἐκ Κύπρου :

«πῆγαινε λάκκον κάμε του καὶ κτίσε του κιοῦριν καὶ ἄφταινε ἔς τὸ κεφάλιν του μερόνυχτα καντήλιν» (Α. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ Τὰ Κυπριακά, ἐν Ἀθήναις 1891, 2,65).

ἐπισήμων τάφοι¹. Κατόπιν δὲ τούτου κιβούρια ὠνομάσθησαν καὶ τὰ — βεβαίως καμαρωτὰ — ὑπόγεια ὀστοφυλάκια² καὶ ἀκολούθως καὶ οἱ ἀπλοὶ τάφοι, ἦτοι οἱ ἀκατάσκευοι λάκκοι³.

Τὸ ὄνομα «κιβούρι» προέρχεται ἐκ τοῦ ἐνίοτε ὑπεράνω λάρνακος ὑψουμένου ἑλληνοιστικοῦ κιβωρίου (tegurium). Ὁ ἀρχαῖος οὗτος τύπος νεκρικοῦ μνημείου εἶναι βέβαιον ὅτι διειρηθῆ καὶ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ὡς δυνάμεθα νὰ κρίνωμεν ἐκ τῶν ὀλίγων γνωστῶν παραδειγμάτων⁴, πρὸ παντὸς ὅμως ἐκ τῶν ἀπεικονίσεων⁵, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς ἐπιβιώσεώς του εἰς τὴν τουρκικὴν νεκρικὴν ἀρχιτεκτονικὴν⁶. Ὡς κιβώριον ἐπὶ τεσσάρων κίωνων ἐφαντάσθησαν οἱ βυζαντινοὶ καὶ τὸ περίφημον καταστὰν διὰ τὴν μεγαλοπρέπειάν του Μουσουλῆον τῆς Ἀλικαρνασσού⁷, ὅπερ σημαίνει, ὅτι κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ὁ τύπος οὗτος τάφου, περὶ τοῦ ὁποῦ ὀμιλοῦμεν, ἀπετέλει τὸ ἐπιδεικτικώτερον εἶδος. Ἀπὸ τοῦ κιβωρίου τούτου τὸ ὄνομα — «κιβούρι» — ἐπεξετάθη κατ' ἀρχὰς εἰς τοὺς ἐπισημοτέρους τάφους· ἐκ τοῦ ἀθηναϊκοῦ δὲ μαρμαρίνου ἀρκοσολίου διδασκόμεθα ὅτι ὁ ὄρος «κιβούρι» εἶχε μεταπέσει εἰς τὴν σημασίαν τοῦ ἀπλούστερον πολυτελοῦς — ἄνευ κιβωρίου ἀλλὰ πάντως μετὰ στεγάσματος — τάφου, ἤδη ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς τελευταίας ἢ καὶ τῆς μέσης βυζαντινῆς περιόδου. Ἡ μικρογραφία τοῦ Par. Gr. φ. 543^v, παρουσιάζουσα δύο ἐπεισόδια ἐκ τοῦ ἐνταφιασμοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου, ἐνθα εἰς μὲν τὸ ἐν ἀπεικονίζεται κιβώριον (tegurium) ὑπεράνω λάρνακος εἰς δὲ τὸ ἕτερον ἀπλὴ λάρναξ⁸, δεικνύει ἄλλην ὁδόν, διὰ τῆς ὁποίας ἠδύνατο νὰ γίνῃ ἡ μετάβασις ἀπὸ τῆς ἐννοίας καὶ τοῦ ὀνόματος τοῦ tegurium καὶ τοῦ μετὰ κιβωρίου τάφου

1 Εἰς τὸ ἀκριτικὸν ἔπος ὁ τάφος τοῦ Διγενῆ, ὀνομαζόμενος κιβούρι, χαρακτηρίζεται ὡς τάφος παγκάλιστος καὶ πανωραῖος (διασκευὴ Escorial στίχ. 1665 κέ. ἐκδ. D. HESSELING, Λαογραφία 3[1911] 599 πρβ. καὶ ΚΑΛΟΝΑΡΟΝ II 192). Πρβ. καὶ τοὺς στίχους:

«κι' ἔξω ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν ἦτανε καμωμένο
ἐνα μνημόριον ὄμορφον πιτήδειο μαρμαρένο

.....
Κι' εἰς τὸ κιβούριον τ' ὄμορφον τότες εἰς μῖον τὴν
θάψαν»

(ΑΠΟΛΩΝΙΟΥ τοῦ ἐν ΤΥΡῶι Ρημάδα, Ἐνετίσιν 1745, σ. 45)· ἐπίσης τὸ δημοτ. ᾄσμα τοῦ Μπουκοβάλα:

«ἐφκειάσε τὸ γκιουβούρι μου, πλατὺ ψηλὸ νὰ γένῃ»
(C. HÖEG Les Saracatsans II [1926] 85) καὶ δημοτ. ᾄσμα ἐκ Ζαγορίου τῆς Ἡπείρου:

«Νὰ φκειάσου τὸν γκ'βούρ σ' περήφανου κι' μεγάλου»
(Ἀρχ. Ἰστορ. Λεξ.). Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ σημασιολογικὴ ἕξομοίωσις τῶν μνημούριον-κιβούριον (ΑΠΟΛΛ. ΤΥΡ.).

2 Εἰς τὰ Καρδάμυλα τῆς Χίου (Λαογραφία Γ', [1911], 673). Τοιοῦτο κιβούρι διατηροῦν μόνον αἱ ἀρχοντικαὶ οἰκογένειαι, παρ' αὐτῶν δὲ τὸ ὄνομα μετεδόθη εἰς τὴν ὑπόγειον καμάραν, εἰλημμένον ἐκ τῶν ἐπισημοτέρων τάφων-κιβουρίων.

3 ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ Κυπριακά 2, 124.

4 Πρβ. τὰ μαρμάρινα τόξα ἐξ ἐπιταφίου κιβωρίου ἐν Ἀθήναις (Α. ΣΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, ΑΕ 1931, 80) καὶ τοῦ τάφου τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξίου Δ' ἐν Τραπεζοῦντι

(Μητροπολίτου Τραπεζοῦντος ΧΡΥΣΑΝΘΟΥ Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος [= Ἀρχεῖον Πόντου τόμ. 4-5], 1933, 386 κέ. εἰκ. 10-11 ἐνθα καὶ βιβλιογρ.).

5 Τὸ ἀρχαιότερον παράδειγμα προσφέρει τοιχογραφία εἰς S. Angelo in Formis, ἐνθα ὑπὸ τὸ κιβώριον σαρκοφάγος μετὰ ἐλικοειδῶν ραβδώσεων (strigilae) (HERBERT BLOCH Monte Cassino ἐν Dumbarton Oaks Papers N° 3 [1946] 201 εἰκ. 230). Πρβ. μικρογρ. Κωδ. Ἰβήρ. 463 φ. 120^r (ΣΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, ΑΕ 1931, 80 εἰκ. 16, SIR. DER NERSSESSIAN L'illustration du Roman de Barlaam et Joasaph, Paris 1937, πίν. XIX καὶ ΚΟΥΚΟΥΛΕ, Ἐπ. Ἐρ. Βυζ. Σπ. ΙΕ', 1939, 69 εἰκ. 8 καὶ Βυζαντ. βίος καὶ πολιτ. Δ' 241 πίν. ΙΓ' 3), Par. Gr. 543 φ. 130 (H. OMONT Miniatures 57 πίν. CXXII 2 κάτω), Par. Gr. 74 φ. 76 ([H. OMONT], Evangiles avec peintures byzantines du XI siècle πίν. 69,2).

6 Παλαιοὶ μουσουλμανικοὶ τάφοι ἐν Καστοριά· τὸ κιβώριον ἐπὶ τεσσάρων κίωνων ἢ ἐπὶ κτιστῶν ποδαρικῶν (Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Δ', 1939, 212 εἰκ. 144).

7 Μικρογρ. Κωδ. Ἱεροσολ. 14 φ. 311^v (K. WEITZMANN Greek Mythology in Byzantine art, Princeton 1951, 36-37 πίν. XI 35). Ὁ Weitzmann δὲν ἔχει δίκαιον, ἀναζητῶν ἐδῶ ἱστορικὰ στοιχεῖα.

8 OMONT Miniatures κλπ. 57 πίν. CXXIV 1. Πρβ. PH. SCHWEINFURTH Die byzant. Form (1943) εἰκ. 58.

εἰς τὴν ἔννοιαν καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ὀλιγώτερον ἐπιδεικτικοῦ τάφου — ἀπὸ τοῦ ὄλου εἰς τὸ μέρος.

Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ λειτουργία τοῦ ἐπιταφίου κιβωρίου, κατὰ τὸ μᾶλλον δὲ ἢ ἦττον καὶ ἡ μορφή καὶ τὸ ὄνομά του, μετεβιβάσθησαν εἰς τὸ ξύλινον κουβούκλιον, ὅπερ κατὰ τὴν τέλεσιν τοῦ θρησκευτικοῦ δράματος τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς στεγάζει ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν, ὡς τάφος, τὴν εἰκόνα τοῦ νεκροῦ Χριστοῦ¹. Ἄλλη δὲ ἀπήχθῃς τοῦ πράγμα-τος καὶ τοῦ ὀνόματος ἀπαντᾷ εἰς τὴν ξυλίνην κατασκευὴν, ἣτις εἰς πολλὰ μέρη (Αἰτωλία, Ἡπειρος, Θεσσαλία) τοποθετεῖται ἐπὶ τοῦ τάφου, ὡς κιβωτίδιον, διὰ νὰ ἀνάπτηται ἐντὸς αὐτοῦ κηρίον ἢ κανδήλα². Εἰς τὸν τάφον τοῦ Ὁσίου Μελετίου ἡ κανδήλα εἰσάγεται, ἔτι καὶ νῦν, διὰ τῆς fenestella ἐντὸς τῆς ὑπερκειμένης τοῦ τάφου κενῆς μαρμαρίνης σαρκοφάγου³. Ἐνταῦθα ἀντὶ ξυλίνης ὑπάρχει μαρμαρίνη κατασκευὴ, ἣτις, ἐπομένως, θὰ ἠδύνατο νὰ ὀνομασθῇ ἐπίσης «κιβούρι».

Κατὰ ταῦτα «κιβούρια» ὀνομάσθησαν ἀρχικῶς οἱ μνημειώδεις μετὰ κιβωρίου τάφοι⁴, ἔπειτα δὲ — πιθανῶς λόγῳ τῆς κοινῆς συμβολικῆς σημασίας τοῦ κιβωρίου καὶ τοῦ τόξου ὡς οὐρανοῦ — «κιβούρια» ὀνομάσθησαν καὶ οἱ μετὰ ἀρκοσολίου τάφοι (ὡς π.χ. ὁ Βυζ. Μουσ. ἀριθ. 2482/225) καὶ οἱ φέροντες ἄνω αὐτῶν κατασκευὴν ἐσωτερικῶς κοίλην⁵. ὀνομάσθησαν δὲ οὕτω συνεκδοχικῶς ἀπὸ τῆς ὑπεράνω τοῦ κυρίως τάφου ἰδρυμένης κατασκευῆς (κιβωρίου, ἀρκοσολίου ἢ ἄλλης κοίλης κατασκευῆς). Οὕτω δὲ βαθμηδὸν «κιβούρια» ὀνομάσθησαν γενικῶς τὰ ἐξέχοντα τοῦ ἐδάφους μνημεῖα ἢ μνήματα. Περαιτέρω δὲ «κιβούρια» ὀνομάσθησαν καὶ αἱ λάρνακες καὶ αἱ ἄλλαι μαρμαρίναι κατασκευαὶ καὶ οἱ ἐπιδεικτικώτεροι τῶν ἀπλῶν κτιστοὶ τάφοι, τέλος δὲ καὶ οἱ ἀπλοὶ τάφοι, οἱ λάκκοι.

3. Η ΤΑΦΗ ΕΝΤΟΣ ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ

Ἐσημειώσαμεν ὅτι αἱ ἐντὸς τοῦ ναυδρίου τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ταφαὶ εὐρέθησαν ἀδιατάρακτοι — οἱ τάφοι τῶν δύο ἀνηλίκων (ὑπ' ἀριθ. 5 καὶ 8) καὶ οἱ τῶν τριῶν ὠρίμων προσώπων (ὑπ' ἀριθ. 3, 4 καὶ 6) — καὶ ὅτι ὁ τάφος 7 ἐχρησίμευσεν ὡς ἀποθέτης λειψάνων ἐκ προηγουμένων ταφῶν· ἐσημειώσαμεν ἐπίσης ὅτι οἱ ἔξω τάφοι 1 καὶ 2 εἶχον δεχθῆ πολλοπλᾶς ταφὰς καὶ ὅτι τὰ λείψανα τῶν ἐντὸς τούτων παλαιότερων ταφῶν διεφυλάχθησαν ἐντὸς τῶν ἰδίων αὐτῶν τάφων· τέλος δ' ἐσημειώσαμεν ὅτι ὁ τάφος 2 εἶχεν ἀρχικῶς προορισθῆ ὡς ὀστοφυλάκιον τῶν ἐντὸς τοῦ τάφου 1 ταφῶν.

Ἡ ἔξω τῆς ἐκκλησίας θέσις τῶν τάφων 1 καὶ 2 ὑποβάλλει ιδέαν τινὰ περὶ ἀποκλεισμοῦ τῶν ἐντὸς τῶν τάφων τούτων νεκρῶν ἀπὸ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς ἐκκλησίας. Ἀνάλογον ιδέαν ὑποβάλλει καὶ ἡ σημειωθείσα διαφορὰ ὡς πρὸς τὴν μεταχείρισιν τῶν λειψάνων τῶν ἔσω τάφων ἀπὸ τῶν λειψάνων τῶν ἔξω, διαφορὰ ὡς πρὸς τὸν βαθμὸν

1 Β. ΚΩΤΤΑ *Le Théâtre à Byzance*, Paris 1931, 138. Πρβ. τὴν τοιχογραφίαν τοῦ S. Angelo in Formis (ἀνωτ. σ. 174). Αἱ περὶ τοῦ ὀνόματος πληροφορίες ἐκ τῶν Ἀρχείων τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ.

2 Δελτία τοῦ Ἱστορ. Λεξικοῦ.

3 Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Ε', 1939 -

1940, 83.

4 Βλ. Α. HEISENBERG *Grabeskirche und Apostelkirche* 1, 219-220.

5 Πρβ. τοὺς ἐκ Κύπρου στίχους ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ *Κυπριακά* 2, 65 (βλ. ἀνωτ. σ. 173a). Τὸ ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν κτιστὸν κιβούριον χρησιμεύει ὡς θέσις κανδήλας.

εὐλαβείας καὶ πρὸς τὰ λείψανα καὶ πρὸς τὰ πρόσωπα τῶν ἐνταφιασθέντων. Νομίζω δὲ ὅτι ἡ διαφορὰ αὕτη συνδέεται πρὸς τὸ ζήτημα τῆς ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν ταφῆς, εἶναι δὲ χρήσιμον νὰ σημειωθοῦν καὶ περὶ τοῦ ζητήματος τούτου ὀλίγαι παρατηρήσεις.

Ἡ ἀρχαία λατρεία ἐγνώριζε τὴν συνήθειαν τῆς ἀνακομιδῆς τῶν λειψάνων τῶν ἠρώων καὶ τῆς ἐναποθέσεως αὐτῶν εἰς τοὺς ναοὺς, ὡς συννάων θεοτήτων, ἐγνώριζε δηλαδὴ τὴν στέγασιν τῆς χθονίας λατρείας ἐντὸς ναῶν· ἐπίσης ἐγνώριζε καὶ τὴν συνήθειαν τῆς ἐντὸς τῶν ναῶν ταφῆς προσώπων ἐξεχόντων ὡς καὶ ταφῆς δι' ἄλλας αἰτίας¹. Περαιτέρω κατὰ τὴν ἑλληνορρωμαϊκὴν ἐποχὴν, ὅτε ἡ λατρεία τῶν νεκρῶν (ἀφηρωισμός) εἶχε σημειώσει ἄνοδον, ἡ λατρεία τῶν ὁμοτάφων νεκρῶν ἐντὸς κοινῶν ἠρώων εἶχεν ἐπίσης τὸν χαρακτῆρα τοῦ ἐνταφιασμοῦ τῶν νεκρῶν ἐντὸς ναῶν. Αἱ συνήθειαι αὗται ἦσαν βεβαίως γνωσταὶ καὶ εἰς τοὺς χριστιανούς². Ἄλλ' ἡ χριστιανικὴ συνείδησις εὐθὺς ἀπέκρουσε τῆς νεκρικῆς λατρείας τὴν συσχέτισιν μετὰ τοῦ τόπου τελέσεως τῆς μυστηριακῆς αὐτῆς λατρείας³. Οὐδὲ καὶ τῶν μαρτύρων τὰ λείψανα ἔθαπτον οἱ χριστιανοὶ ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν πρὸς τιμὴν των ἴδρουον τὰ μαρτύρια — οἰκοδομήματα νεκρικά. Ἐν μόνον εἶναι γνωστὸν παράδειγμα ἐνταφιασμοῦ λειψάνων μάρτυρος, τῆς Ἰουλίττης, ἐντὸς ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ πάλιν ὄχι ἐντὸς τοῦ κυρίως ναοῦ, ἀλλ' εἰς τὸν νάρθηκα⁴.

Ὁ ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν ἐνταφιασμός τῶν κοινῶν θνητῶν ἢ τῶν λειψάνων αὐτῶν δρῶνται βεβαίως εἰς ἐπιβίωσιν τῆς ἀρχαίας νεκρικῆς λατρείας, ἐννοῶ τὴν ἐπιβίωσιν τῆς εἰς τὰ μαρτύρια — τὰ ἠρῶα πρὸς τιμὴν τῶν μαρτύρων —, ἀλλὰ μὲ τὴν παρατήρησιν, ὅτι νέα ἀφετηρία διὰ τὰς ἐντὸς τοῦ χώρου τῆς εὐχαριστιακῆς λατρείας ταφὰς ὑπῆρξεν ἢ πρὸς τοὺς μάρτυρας τιμῆ.

Ὁ ἐνταφιασμός, δηλαδὴ, τῶν μαρτύρων εἰς τὰ ἐν κοινῇ χρήσει νεκροταφεῖα, ὁμοῦ μετὰ τῶν ἄλλων θνητῶν⁵, ἔφερε τῶν τελευταίων τούτων τὰ λείψανα εἰς ἐπαφὴν μετὰ τῆς ἀπονεμομένης παρὰ τῆς ἐκκλησίας λατρείας πρὸς τὰ λείψανα τῶν μαρτύρων καί, οὕτω, ἐδημιούργησε ζῆλον πρὸς ταφὴν παρὰ τοὺς τάφους ἢ παρὰ τὰ λείψανα τῶν μαρτύρων. Διότι ἐθεωρεῖτο ὅτι τὰ ἱερὰ λείψανα ἦσαν φορεῖς τῆς κατὰ τὸ μαρτύριον θείας παρουσίας, διὰ τῆς ὁποίας οἱ μάρτυρες ἐνίκησαν καί, συνεπῶς, ἐθεωρεῖτο ὅτι τὰ λείψανα αὐτῶν ἀπετέλουν ἐχέγγυον τῆς διὰ τῆς θείας δυνάμεως ἀφ' ἐνὸς νίκης κατὰ τοῦ θανάτου καὶ ἀφ' ἐτέρου ἀναστάσεως τῶν σωμάτων, ὅσων εἶχον τὸ προνόμιον νὰ

1 FR. PFISTER *Der Reliquienkult im Altertum*, Giessen 1911, 306 κέ., 318 κέ., 456 κέ.

2 ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ Στρωμ. VI 3, 31.5: «Αὐτίκα οἱ ἔμπειροι τοῦ λόγου, κατὰ τὰς ἰδρύσεις ἐν πολλοῖς τῶν ἱερῶν καὶ σχεδὸν πάσας τὰς θήκας τῶν κατοικομένων ἐνιδρύσαντο· δαίμονας μὲν τὰς τούτων ψυχὰς καλοῦντες θρησκεύεσθαι δὲ πρὸς ἀνθρώπων διδάσκοντες» (STÄHLIN 2, 446).

3 ΚΛΗΜ. Προτρ. III 44, 3-4: «δημιουργὸς πολλῶν καθίστατο δαιμόνων (ἢ ἀϋξηθεῖσα δεισιδαιμονία), ἐκατόμβας θύουσα καὶ πανηγύρεις ἐπιτελοῦσα, καὶ ἀγάλματα ἀνίστασα καὶ νεῶς οἰκοδομοῦσα, τοὺς δὲ . . . νεῶς μὲν εὐφῆμως ὀνομαζομένους [τούτέστι τοὺς τάφους νεῶς ἐπιεκκλημένους]. Ὑμεῖς δὲ ἀλλὰ ἄν νῦν δεισιδαιμονίας

ἐκλάθεσθε, τοὺς τάφους τιμᾶν ἀισχυρόμενοι» (STÄHLIN 1, 34) καὶ κεφ. IV 49,3: «καθάπερ δέ, οἶμαι, οἱ ναοὶ οὕτω δὲ καὶ οἱ τάφοι θαυμάζονται, πυραμίδες καὶ Μουσώλεια καὶ λαβύρινθοι, ἄλλοι ναοὶ τῶν νεκρῶν, ὡς ἐκεῖνοι τάφοι τῶν νεκρῶν» (STÄHLIN 38). Πρβ. καὶ ΕΥΣΕΒΙΟΥ Προπαρ. Εὐαγγ. 2,5, MIGNÉ 21, 136. Περὶ σχετικῆς ἰουδαϊκῆς παραδόσεως βλ. κατωτ. σ. 177.

4 Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Εἰς τὴν μάρτυρα Ἰουλίτταν (MIGNÉ 31, 241). Πρβ. F. WIELAND *Altar u. Altargrab*, Leipzig 1912, 80.

5 Ἐντιοχείας νεκροταφεῖον καὶ μαρτύριον ἔνθα τὰ λείψανα τῆς Δροσίδος κλπ. MIGNÉ 50, 683 καὶ 685 (ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ) καὶ Σάλωνος BROENSTED *Recherches à Salone I* 179-180.

ταφῶσι παρὰ τὰ λείψανα ἐκεῖνα. Οὕτω δὲ περίξ τῶν τάφων τῶν μαρτύρων συνεπήχθησαν χριστιανικὰ κοιμητήρια¹. ὅταν δὲ οἱ τάφοι οὗτοι περιεκλείσθησαν ἐντὸς κλειστῶν χώρων (τῶν μαρτυρίων), ἐντὸς τούτων, ὑπὸ τὸ δάπεδον ἢ ἐντὸς σαρκοφάγων, περιελήφθησαν καὶ τάφοι κοινῶν θνητῶν (βασιλικὴ τῶν πέντε Μαρτύρων τοῦ Σάλωνος)² ἢ προωθήθησαν αἱ ταφαὶ ἐκ τῶν ἔξω πρὸς τὰ ἔσω ἐντὸς τῶν μαρτυρίων (βασιλικὴ τοῦ Σπηλαίου τῶν Ἑπτὰ Παίδων)³ καὶ ἀκολούθως ἐντὸς τῶν Ἐκκλησιῶν, αἱ ὁποῖαι εἶχον καθαγιασθῆ δι' ἱερῶν λειψάνων — ταφαὶ ad sanctos⁴.

Ἄλλ' ἡ συνήθεια αὕτη ἐδημιούργησεν, ὡς ἦτο ἐπόμενον, πρόβλημα χώρου καὶ αἰτίας ἀταξιῶν, διὰ τοῦτο δ' ἐνωρὶς ἀπηγορεύθη ρητῶς ἡ ταφή ἐντὸς τῶν μαρτυρίων καὶ γενικώτερον ἡ ταφή ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν, τῶν καθιερωθεισῶν δι' ἱερῶν λειψάνων⁵. Τὴν ἀπαγόρευσιν διέφευγον ταφαὶ κληρικῶν ἐντὸς τοῦ βήματος ἢ ἐντὸς κρύπτῃς ὑπὸ τὸ βῆμα παρὰ τὰ ἱερὰ λείψανα⁶. Εἶναι δὲ ἀξιοσημεῖωτον ὅτι ὁ Μ. Κωνσταντῖνος δὲν ἐτάφη ἐντὸς τοῦ βήματος τοῦ ἀποστολείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καθ' ὃ λαϊκός, ἀλλ' ἐντὸς ἰδιαίτερου μαυσωλείου, προσηρημένου εἰς τοῦτο παρὰ τὸ βῆμα⁷. Ἐντεῦθεν δ' ἐπεκράτησεν ἡ συνήθεια νὰ προσαρτῶσιν εἰς τὰς βασιλικὰς οἱ ἐπισημότεροι ἰδιαίτερα νεκρικὰ οἰκοδομήματα, ἡρῶα, διὰ τὴν ἐντὸς αὐτῶν ταφήν των⁸. Ἄνευ δισταγμῶν ἐπετρέπετο ἡ ταφή μόνον ἐντὸς εὐκτηρίων οἴκων, μὴ περικλειόντων ἱερὰ λείψανα⁹, ἀνῆκον δὲ οὗτοι εἴτε εἰς μονὰς (νεκρικὰ παρεκκλήσια) εἴτε εἰς πλουσίους ἰδιώτας.

Κατὰ ταῦτα ἐδημιουργήθησαν δύο παραδόσεις ὡς πρὸς τὴν ταφήν ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν. Ἡ μία ἀπαγορεύει τὴν ταφήν ἐντὸς τοῦ χώρου τῆς κυρίως χριστιανικῆς λατρείας (ἐντὸς τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν σχεδὸν κατὰ κανόνα δὲν ἀπαντοῦν πρῶιμοι τάφοι) ἢ παράδοσις αὕτη, διαταραχθεῖσα πρὸς καιρὸν παρὰ τῆς θρησκευτικῆς κινήσεως τῆς ταφῆς ad sanctos, ἐπολεμήθη παρὰ τῶν μοναχῶν ὡς ἀντίθετος πρὸς τὴν

1 GRABAR ἔ.ἀ. 51 κέ., 53, 158.

2 BROENSTED ἔ.ἀ. 153.

3 Forschungen in Ephesos IV 2, Wien 1937, 20 κέ. 88 κέ. (FR. MILTNER). Πρβ. GRABAR 442 κέ.

4 Περὶ τῆς ταφῆς ad sanctos βλ. WIELAND Altar u. Altargr. 164 κέ., LECLERCQ Dict. Arch. Chr. Lit. I 1, 479 κέ. (ἄρθρ. ad Sanctos) καὶ III 2, 1641 κέ. (ἄρθρ. cimetièr), H. DELEHAYE Les origines du culte des Martyres², Bruxelles 1933, 131 κέ., A. ΦΥΤΡΑΚΗ Ἡ πίστις τοῦ Μ. Κωνσταντῖνου, Ἀθήναι 1945, 54 κέ. GRABAR ἔ.ἀ. 487 κέ. καὶ σποράδην.

5 COD. THEOD. 9, 17, 6 = C. JUST. 1, 2, 2 (Imp. Gratianus, Valentinianus et Theodosius, ἔτος 381): «Nemo apostolorum vel martyrum sedem humanis corporibus existimet esse concessam» καὶ ΒΑΣΙΛ. 5, 1, 2: «Μηδεὶς ἐν ἐκκλησίᾳ θαπτέτω νεκρὸν» (HEIMB. I, 123). Πρβ. D. ΠΕΤΡΑΚΑΚΟΣ Die Toten im Recht, Leipzig 1905, 117-18. Περὶ τοῦ ζητήματος τῆς ταφῆς ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν βλ. καὶ Μ. ΓΕΛΕΩΝ Ἐγγραφοὶ λίθοι καὶ κεράμια, Κωνσταντινούπολις 1892, 97 κέ. καὶ ΚΟΥΚΟΥΛΕ, Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. ΙΓ', 1940, 40 κέ. καὶ Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτ. Δ' 186 κέ.

6 Βασιλικὴ Manastirine (R. EGGER Forschungen

in Salona, II, Wien 1926, 42), βασιλικὴ Qaṣr el-Banāt Συρίας (H. BUTLER, Syria II B, 219, πρβ. J. MATTERN Mém. de l'Univ. de St. Jos., Beyrouth XVII, 1933, 69). Ἄλλα παραδείγματα παρὰ I. ΜΠΑΡΝΕΑ Τὸ παλαιοχρ. θυσιαστήριον, ἐν Ἀθήναις 1940, 71-72 καὶ GRABAR Martyrium I 447 (βασιλικὴ Bénian Ἀλγερίου) καὶ 451 (Ἅγιος Δημήτριος Θεσσαλονίκης).

Ἡ Ο GRABAR ἔ.ἀ. 437, 440 ἐπιζητεῖ ν' ἀναγάγῃ εἰς ἰουδαϊκὰ πρότυπα τὴν παρὰ τὸν βωμὸν ταφήν. Ταφήν νεκρῶν παρὰ τὸν ἑβραϊκὸν ναὸν ἐνθυμεῖται καὶ ἡ χριστιανικὴ παράδοσις: ΗΓΗΣΙΠΠΟΣ παρ' ΕΥΣΕΒ. Ἐκκλ. Ἱστορ. II 23, 18: «καὶ ἔθαψαν αὐτὸν (τὸν Ἰάκωβον τὸν ἀδελφόθεον) ἐν τόπῳ παρὰ τῷ ναῷ καὶ ἔτι αὐτοῦ ἡ θήκη μένει παρὰ τῷ ναῷ» (SCHWARTZ 70 kl. Ausg.). Ἄλλ' ἡ πρᾶξις τοῦ ἐθνικοῦ περιβάλλοντος ἦτο περισσότερον ἰσχυρὰ καὶ ἄμεσος (βλ. ἄνωτ. σ. 176).

7 Πρβ. ΦΥΤΡΑΚΗΝ ἔ.ἀ. 32 κέ. ὅπου καὶ αἱ πηγαί.

8 GRABAR ἔ.ἀ. 443-444, 488 κέ.

9 Πρβ. Θ. ΒΑΛΣΑΜΩΝΟΣ Ἀποκρίσεις μα': «εἰς δὲ τοὺς μὴ οὕτω καθιερωθέντας ἁγίους οἴκους, εὐκτηρίους κατονομαζομένους, ἀκινδύνως ἐνταφιασθήσονται λείψανα» (ΡΑΛΛΗ-ΠΟΤΑΗ, Σύνταγμα θ. καὶ ἰ. καν. 4.479).

ἀμαρτωλότητα τῶν ἀνθρώπων καὶ τὴν χριστιανικὴν ταπείνωσιν¹. Ἡ ἐτέρα παράδοσις, ἐπηρεασμένη ἐκ τῆς συνηθείας τῆς ad sanctos ταφῆς, ἐπεβίωσεν εἴτε ὡς ταφὴ τῶν νεκρῶν ἐντὸς τῶν μοναστηριακῶν ἢ τῶν ἰδιωτικῶν παρεκκλησιῶν, εἴτε ὡς ἐπαναταφὴ τῶν λειψάνων τῶν νεκρῶν ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν — ἄνευ διακρίσεως². Πάντως αἱ πυκνότεραι ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν ταφαὶ παρατηροῦνται εἰς τὴν Β. Ἀφρικὴν³. Εἰς τὴν Συρίαν εἶναι ὀλιγώτερον διαδεδομένα⁴.

Τὸ νέον, τὸ μοναστικόν, πνεῦμα εὐλαβείας διέκοψε τὸ ἔθιμον τῆς ταφῆς τῶν βασιλέων καὶ τῶν ἄλλων ἐπισήμων προσώπων ἐντὸς τῶν παρὰ τὸ βῆμα ἢ εἰς τὰ πλευρὰ τῶν βασιλικῶν καὶ ἄλλου τύπου ναῶν προσηρητημένων νεκρικῶν προσκτισμάτων, τὰ ὁποῖα ἔκτοτε κατηργήθησαν ἀντὶ δὲ τούτων, ἔνεκα ταπεινοφροσύνης, προετιμήθη ἢ τοποθέτησις τῶν σαρκοφάγων τῶν εἰς τοὺς νάρθηκας τῶν ἐκκλησιῶν, ἥτοι ἐντὸς χώρου ὑποδεεστέρας θρησκευτικῆς σημασίας καὶ πρὸς τὸ αἶθριον, θὰ ἐλέγομεν ἔξω τῆς ἐκκλησίας. Τὸ νέον τοῦτο ἔθιμον εἰσήγαγον οἱ μετὰ τὸν Ἰουστινιανὸν βασιλεῖς⁵, ταχέως δὲ τοῦτο ἐγενικεύθη — τὰ σχετικὰ παραδείγματα ἐκ τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς εἶναι ἄφθονα.

Ἡ παλαιότερα, λοιπόν, εὐσέβεια προσεῖλκυσε τοὺς τάφους ἐκ τοῦ ὑπαιθρου περιβόλου τῶν κοιμητηρίων ἔσω, ἐντὸς τοῦ ἐστεγασμένου χώρου τοῦ ἀφιερωμένου εἰς τοὺς μάρτυρας· ἀντιθέτως δὲ ἡ νέα εὐσέβεια ἀπώθησεν αὐτοὺς πάλιν πρὸς τὸ ὑπαιθρον⁶. Ἄλλ' ἤδη ἡ κατάργησις τῶν νεκρικῶν προσκτισμάτων ἐκ μέρους τῆς τότε κοινωνικῆς ἡγεσίας κατέληξεν εἰς τὸ νὰ ἐνισχυθῇ ὁ ἕτερος κλάδος τῆς παραδόσεως, ὁ ἐπιτρέπων ταφὰς ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν. Συνέβη δὲ τοῦτο ἀφ' ἐνὸς μὲν, διότι αἱ ἐντὸς τοῦ νάρθηκος σαρκοφάγοι καὶ οἱ ἄλλοι ἐκεῖ τάφοι εὐρέθησαν ἐντὸς χώρου ἀμεσώτερον ἐπικοινωνοῦντος μετὰ τοῦ κυρίως ναοῦ ἢ τὰ νεκρικὰ προσκτίσματα· εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι ἀπὸ τῶν μετιουστινιανεῶν χρόνων καὶ ἔξῃς ὁ νάρθηξ δὲν εἶχε τὴν θρησκευτικὴν σημασίαν,

1 Ἐφραίμ ὁ Σύρος (S. EPHRAEMI SYRI Opera Omnia, Romae 1748, 2, 233) κ.ά. Πρβ. ΑΓΑΠΙΟΥ—ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ, Πηδάλιον², ἐν Ἀθήναις 1841, 168₂.

2 ΜΑΡΚΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, Ἐρωτήσεις Κανονικαί: «Ἐρωτήσεις μα'. Ἀπὸ ἀρχαίας ἐγχωρίου συνηθείας θάπτονται λείψανα ὀρθοδόξων εἰς τὰς κατὰ χώραν ἐκκλησίας ἡμῶν» (ΠΑΛΛΗ-ΠΟΤΑΗ Σύνταγμα κλπ. 4, 479). Πρβ. Εὐχολόγιον τὸ Μέγα, ἐπιμελεία ΣΠΥΡ. ΖΕΡΒΟΥ, Βενετία 1851, 392.

3 Εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Βένιαν (ιδρύθη πρὸς τὰ μέσα τοῦ 5^{ου} αἰ.) οἱ τάφοι ἀπαντοῦν ἐντὸς κρύπτῃς ὑπὸ τὴν ἀψίδα, ἐντὸς τοῦ βήματος καὶ εἰς τὸ προστώφον τὸ ἐπέχον τὴν θέσιν νάρθηκος. Εἰς τὸ προστώφον εἶχε μεταξὺ ἄλλων ταφῆ εἰς ἐπίσκοπος καὶ εἰς διάκονος (+ 439) (GSELL ἔ.ά. 176, 177). Εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Henchir-Tarlist ταφαὶ ἔγιναν εἰς τὸ βῆμα καὶ εἰς τὸ δυτικὸν μέρος τοῦ δεξιῶ κλίτους (M. LABROUSSE MÉL. Archéol. et Hist. XL, 1938, 238 κέ. εἰκ. 1). Εἰς Morsott οἱ τάφοι κατεσκευάσθησαν εἰς διάφορα σημεῖα τοῦ νάρθηκος, τοῦ κυρίου κλίτους καὶ τῶν πλαγίων κλιτῶν (GSELL 235). Εἰς Ouled Agla (πιθ. τὸ Equizetum) οἱ τάφοι εἰς τὴν ἀψίδα καὶ τὰ πλάγια κλίτη (αὐτόθι 244).

Εἰς Souk el Khmis (πιθ. ἢ Tatilti) ἀπαντοῦν εἰς διάφορα σημεῖα, ἄλλοι ὡς ἀπλοὶ λάκκοι καὶ ἄλλοι κτιστοὶ (σ. 261). Εἰς Tizirt ἀπαντοῦν εἰς τὰ πλάγια κλίτη καὶ εἰς τὰ παστοφόρια (σ. 303). Αἱ ἀνωτέρω ταφαὶ ἀνάγονται εἰς τοὺς πρὸ τῆς ἀραβικῆς κατακτήσεως χρόνους.

4 Αἱ εἰς τὸ Μαρτύριον τοῦ Βαβύλα (:) εἰς τὸ Καουσιὲ τῆς Ἀντιοχείας ταφαὶ εἶναι ὀλίγων προνομιούχων. Εἰς τὴν βασιλικὴν — ἐνοριακὴν ἐκκλησίαν — τῆς Ma' chouka Ἀντιοχείας οἱ τάφοι εὐρίσκονται εἰς τὴν στοὰν τὴν κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς ἐκκλησίας, ἥτοι ἔξω τῆς ἐκκλησίας. Καὶ ἀλλαχοῦ αἱ ταφαὶ εἶναι ἔξω τῆς ἐκκλησίας (βλ. J. LASSUS Sanct. chrét. de Syrie 228 κέ.).

5 GRABAR Martyrium I 494 καὶ 549 κέ.

6 Τὴν σύγκρουσιν τῶν δύο παραδόσεων ἀντανაკλοῦν χαρακτηριστικῶς αἱ παραλλαγαὶ τοῦ κειμένου τῶν ΠΡΑΞ. ΦΙΛΙΠΠΟΥ κεφ. 143: α' «καὶ χῶσον αὐτὸ (τὸ σῶμα) ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ» (LIPSIVS - BONNET Acta apostol. apocrypha II 2, 83₉)· β' «καὶ χῶσον... ἐν τῇ αὐτῇ τῆς ἐκκλησίας» (σ. 83₂₆)· γ' «καὶ χῶσον... ἐν τῇ ἐξέδρᾳ τῆς ἐκκλησίας» (σ. 83₂₆). Ἐξέδρα = τὸ ἀψιδωτὸν νεκρικὸν πρόσκτισμα (ἀλλὰ καὶ ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ).

τὴν ὁποῖαν εἶχε κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν¹. συνεπῶς δὲ αἱ ἐν τῷ νάρθηκι ταφαὶ εἶχον πλέον τὴν αὐτὴν σημασίαν, οἷαν περίπου εἶχον καὶ ἐντὸς τοῦ κυρίως ναοῦ αἱ ταφαὶ τοῦ ἄλλου κλάδου τῆς παραδόσεως. Ἄφ' ἑτέρου δὲ καὶ κυρίως, διότι εἰς τὰς μικροτέρας ἐκκλησίας, πιθανῶς πρὸ τῆς ἀτονήσεως τῆς παραδόσεως περὶ ταφῆς ἐντὸς προσηρητημένων νεκρικῶν παρεκκλησίων, τὰ ἐν λόγῳ προσκτίσματα — εἰς τὴν νεκρικὴν χρησιμότητα αὐτῶν — εἶχον ὑποκατασταθῆ δια τῶν πλαγίων κλιτῶν², τὰ ὁποῖα εἶχον ἔτι ἀμεσωτέραν ἢ ὁ νάρθηξ σχέσιν μετὰ τοῦ κεντρικοῦ χώρου. Ἡ ἐντὸς δὲ τῶν πλαγίων κλιτῶν ταφή δὲν ἐθεωρεῖτο ἀθέτησις τῆς ἀπαγορεύσεως τῆς ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν ταφῆς, διότι, κατὰ τὴν παλαιότεραν ἀντίληψιν, τὰ πλάγια κλίτη εἶχον ἀπὸ θρησκευτικῆς ἀπόψεως δευτερεύουσαν σημασίαν, οἷαν περίπου εἶχε καὶ ὁ νάρθηξ, μόνον δὲ τὸ μεσαῖον κλίτος ἐθεωρεῖτο ὡς ὁ κυρίως ναός. Κατόπιν δὲ τούτου ἤρχισαν νὰ πληρῶνται διὰ ταφῶν ὁ νάρθηξ καὶ τὰ πλάγια κλίτη, μάλιστα δὲ τῶν μοναστικῶν ἐκκλησιῶν³, ἥτοι ἐκεῖ, ὅθεν εἶχε πολεμηθῆ ἢ ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν ταφή. Οὕτω δὲ τὸ πλάγιον νεκρικὸν κλίτος ἀνεπτύχθη εἰς νέου εἴδους νεκρικὸν πρόσκτισμα, εἰς νεκρικὸν παρεκκλήσιον⁴, θεωρεῖται τοῦ λοιποῦ χρήσιμον ἐξάρτημα καὶ προστίθεται εἰς τὸ κύριον σῶμα τῶν ἐκκλησιῶν⁵. Ἀλλὰ τὸ νεκρικὸν τοῦτο κλίτος μόνον ἐμμέσως συνδέεται πρὸς τὰ ὅμοια παλαιοχριστιανικὰ νεκρικὰ πρόσκτισματα.

Ἡ τελευταία αὕτη φάσις τῆς ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν ταφῆς διαπιστοῦται καὶ περαιτέρω ἐκ τῶν μνημείων. Εἰς τὴν ἐν Θεσσαλονικίᾳ ὑπὸ τὸ Σουλεϊμὰν Τζαμί ἀνασκαφεῖσαν ἐκκλησίαν εὐρέθησαν τάφοι μόνον εἰς τὰ πλάγια διαμερίσματα, τὰ ὁποῖα δίκην πλαγίων κλιτῶν περιβάλλον ἐκατέρωθεν τὸ κύριον κλίτος⁶. Ἡ ἐκκλησία αὕτη, καταστραφεῖσα λίαν ἐνωρίς, ὡς φαίνεται ἐκ τῶν ὑπολειμμάτων τοῦ γραπτοῦ αὐτῆς διακόσμου (9^{ου} αἰ.), προσφέρει χρήσιμον μαρτυρίαν. Ἐπίσης ἡ λεγομένη τοῦ Ὁσίου Νίκωνος βυζαντινὴ βασιλικὴ τῆς μεσαιωνικῆς Λακεδαιμονίας (Σπάρτης) ἔφερε τάφους μόνον ἐντὸς τῶν πλαγίων κλιτῶν⁷. Ἐν τῇ Ἄγορᾳ δὲ τῆς Ἀρχαίας Κορίνθου ἢ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου⁸, ἥτις ἀρχικῶς ἐκτίσθη ὡς μονοκλίτος (9^{ου}-10^{ου} αἰ.) καὶ ἀργότερον ἐδέχθη ἐκατέρωθεν αὐτῆς δύο παρεκκλήσια, προσφέρει ἐνδιαφέρουσαν μαρτυρίαν, διότι δεικνύει ὅτι αἱ ταφαὶ ἐνταῦθα ἠκολούθησαν πορείαν ἀπὸ τῶν πλαγίων διαμερισμάτων πρὸς τὸ κύριον κλίτος, μάλιστα πρῶτον κατὰ μῆκος τῶν τοίχων καὶ κατόπιν καὶ ἐπὶ ἄλλων περιοχῶν τοῦ δαπέδου αὐτοῦ⁹. Ἀνάλογον πορείαν, ἐκ τοῦ νάρθηκος πρὸς τὸν κυρίως ναόν, ἠκολούθησαν καὶ αἱ ταφαὶ τοῦ χριστιανικοῦ Θησείου¹⁰.

1 Διὰ τὴν παλαιότεραν ἐποχὴν βλ. P. LEMERLE *Philippes et la Macédoine Orientale*, Paris 1945, σ. 329 κέ. καὶ M. ΚΑΛΛΙΓΑ Ἡ αἰσθητικὴ τοῦ χώρου τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας, Ἀθήνα 1946, 23 κέ.

2 Π.χ. εἰς Kizil-Kilissé (ROTT Kleinias. Denkm. 278)—ἀν ἐνταῦθα αἱ ταφαὶ εἶναι παλαιοχριστιανικαί.

3 G. DE JERPHANION *Les églises rupestres de Cappadoce I*, 1, Paris 1925, 117-118 πίν. 28, 1 (Ἅγιος Εὐστάθιος). Τὰ μεταγενεστέρως ἐποχῆς παραδείγματα ταφῶν εἰς τοὺς νάρθηκας καὶ τὰ πλάγια κλίτη εἶναι πολλά.

4 Βλ. τὰ παρὰ JERPHANION ἔ.ἀ. 58 παραδείγματα.

5 Π.χ. τῆς μονοκλίτου ἐκκλησίας τοῦ Θεολόγου ἐν

Θήβαις ΑΕ 1924, 8-9 εἰκ. 6 (Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ).

6 ΑΕ 1937, I, 344 πίν. 1 (Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΑΔΗΣ).

7 ΠΑΕ 1939, 115 (Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ).

8 AJA XL, 1936, 473 κέ. εἰκ. 9 (CH. MORGAN).

9 Πρβ. τὰς Ἀποκρίσεις τοῦ Ἰωάσαφ, Ἀρχιερέως καὶ Μ. Πρωτοσυγγέλου, πρὸς τὸν ἐν Κρήτῃ ἱερέα Γεώργιον Δραζίνουταν: «Εἰ δεῖ θάπτειν ἐν ἐκκλησίᾳ λείψανον. Καὶ τοῦτο οἱ ἱεροὶ κανόνες κωλύουσι· πλὴν γίνεται· γίνεται δὲ εἰς τὰ πλάγια κλίτη τοῦ ναοῦ καὶ οὐκ εἰς τὸ μέσον, οὐδὲ πλησίον τοῦ Ἁγίου Βήματος» (ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ ΑΡΑΜΠΑΤΖΟΓΛΟΥ Φωτίειος Βιβλιοθήκη 2,245).

10 W. DINSMOOR *Observations κλπ.* ἔ.ἀ. 6 κέ.

Τὸ παράδειγμα ἐδίδετο παρὰ τῆς ἀριστοκρατίας. Οὕτω εἰς τὸ ἀκριτικὸν ἔπος παρουσιάζεται ἡ ἐκκλησία τοῦ παλατίου τοῦ Διγενῆ περικλείουσα λαμπρὸν τάφον (βλ. ἄνωτ. σ. 173). Εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν οἱ ναοὶ τῆς ἀριστοκρατικῆς ἐπίσης, μονῆς τῆς Παναχράντου (Feneri Isa Djami) εὐρέθησαν πλήρεις τάφων (32 τάφοι, 2 σαρκοφάγοι καὶ 2 ὄστοφυλάκια)· ὅτε δέ, κατὰ τὸν 14^{ον} αἰῶνα, δὲν ὑπῆρχεν ἄλλος διαθέσιμος χῶρος διὰ ταφὰς ἐκτίσθη πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτὸν τὸ παρεκκλήσιον καὶ ὁ κοινὸς τῶν δύο ἐκκλησιῶν ἐξωνάρθηξ¹. Τέλος δ' ἐπίσης κατὰ τὸν 14^{ον} αἰῶνα, ἡ ὡς μοναχοῦ εὐσέβεια τοῦ γνωστοῦ μουσικοῦ Ἰωάννου Κουκουζέλη δὲν συνεκρούετο πρὸς τὴν ἐπιθυμίαν αὐτοῦ νὰ ταφῆ ἐντὸς τῆς ἐκκλησίας, τῆς ὁποίας ὑπῆρξε κτήτωρ². Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθῆ ὅτι, ὅτε διεδίδετο ἡ συνήθεια τῆς ταφῆς ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν, εἶχε συγχρόνως ἀρχίσει ν' ἀναβιώνη καὶ ἡ παλαιοχριστιανικὴ παράδοσις, τῆς ταφῆς ἐντὸς νεκρικῶν κρυπτῶν ὑπὸ τὸ ἔδαφος τῶν μαρτυρίων (βλ. τάνωτέρω ἐν σ. 177 σημειωθέντα παραδείγματα), ἀλλὰ νῦν ὑπὸ τὸ ἔδαφος τῶν καθολικῶν τῶν μονῶν καὶ τῶν κοιμητηριακῶν ἐκκλησιῶν τῶν μονῶν³. ἡ παράδοσις δὲ αὕτη ἦτο ἐπόμενον νὰ ἐνισχύσῃ τὴν ταφὴν εἰς τὸ δάπεδον τῶν ἐκκλησιῶν, ὑπὸ τὰς ὁποίας δὲν ὑπῆρχε κρύπτη. Πάντως καὶ ἐκ τῶν νομισματικῶν ἐνδείξεων προκύπτει, ὅτι αἱ ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν ταφαὶ ἀρχίζουν ἀργά, ἀπαντοῦν πυκνότεραι κατὰ τὸν 10^{ον}-11^{ον} αἰῶνα καὶ πληθύνονται κατὰ τὴν παλαιολόγειον περίοδον⁴. Κατὰ ταῦτα ἡ πύκνωσις τοῦ φαινομένου τῆς ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν ταφῆς συμβαδίζει πρὸς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς βυζαντινῆς φεουδαρχίας⁵.

Περὶ τὸ τέλος τῆς βυζαντινῆς περιόδου (15^{ον} αἰ.) ἡ ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν ταφὴ λαϊκῶν ἀναγνωρίζεται ὡς ἐπικρατήσασα πλέον⁶, μετὰ δὲ τὴν Ἄλωσιν ἡ συνήθεια αὕτη ἐγενικεύθη, μέχρι καὶ τῶν νεωτέρων χρόνων, ὅτε οἱ συγγραφεῖς τοῦ Πηδάλιου, ἡ νέα νομοθεσία καὶ τὰ ἀντίστοιχα διοικητικὰ μέτρα ἐπέτυχον τὴν κατάργησιν αὐτῆς⁷. Ὡς εἶδομεν πρόκειται περὶ παραδόσεως, ἡ ὁποία, καταγομένη ἐκ τοῦ παλαιοῦ ζήλου τῆς ad sanctos ταφῆς, ἐγενετο τῆς βυζαντινῆς φεουδαρχίας, διαθετούσης κτητορικοὺς τίτλους ἐπὶ μονῶν καὶ ἐκκλησιῶν, ἐγενικεύθη δὲ ἀκολούθως ὡς δικαίωμα τῶν ἄνω τάξεων, ἰδίως εἰς ὅσα μέρη αὐταὶ ἤλθον εἰς ἐπαφὴν μετὰ τῆς Δύσεως, ὡς ἡ Ἑπτάνησος — τὰ «νησία» κατὰ τὸ Πηδάλιον.

1 Byzantion XI, 1936, 264 (E. MAMBOURY). Τῶν εὐρεθέντων ἐντὸς τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Λατόμου ἐν Θεσσαλονίκῃ τάφων (Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ ΑΔ 12, 1929, 151) δὲν ὑπάρχει ἐνδείξις ὅτι χρονολογοῦνται εἰς πολὺ παλαιότερους χρόνους. Καὶ τῆς βασιλικῆς τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἀσκληπείου οἱ τάφοι εἶναι μεταγενέστεροι (βλ. ΙΩ. ΤΡΑΥΛΟΝ ΑΕ 1939-41, 58-59).

2 «Ἐπευξάμενος, παρείργειεν αὐτοῖς θάψαι αὐτὸν ἐν τῷ σηκῷ τῶν ἀρχαγγέλων, ᾧ (γρ. ὄν) ἀνοικοδόμησε» (ΣΩΦΡ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. ΙΔ', 1938, 8).

3 Περὶ τῶν διωρόφων ἐκκλησιῶν βλ. GRABAR ἔ.ἀ. 93, ἐνθα καὶ ἡ νεωτέρα βιβλιογραφία.

4 Πρβ. τὰ νομισματικὰ εὐρήματα ἐντὸς τῶν τάφων τοῦ Θησειοῦ (DINSMOOR ἔ.ἀ. σ. 9). Ἐνταῦθα νομισματὰ τινὰ τοῦ 4^{ου} αἰ. δὲν προσφέρουν μαρτυρίαν

περὶ τοῦ χρόνου τῶν σχετικῶν ταφῶν, διότι, ὡς γνωστόν, τὰ νομίσματα δὲν χρονολογοῦν πάντοτε τοὺς τάφους.

5 Ὁ Γ. ΛΑΔΑΣ, ἐν περιοδ. Ὁ «Συλλέκτης» τεύχ. 3-5 (1949) 64, παρατηρεῖ ὅτι ὅλαι αἱ ἐπὶ τῶν τοίχων τοῦ Θησειοῦ πρὸ τῆς φραγκοκρατίας ἀναμνηστικαὶ ἐπιγραφαὶ θανάτων (προφανῶς τῶν ἐντὸς τοῦ Θησειοῦ ἐνταφιασμένων) δὲν ἀναφέρονται εἰς ἐκκλησιαστικὰ πρόσωπα, ἀλλ' εἰς διοικητικοὺς ὑπαλλήλους καὶ τὰς συζύγους των ἢ εἰς ἐντοπίους ἄρχοντας.

6 Ἀποκρίσεις Ἰωάσαφ (Φωτίειος Βιβλιοθ. ἔ.ἀ.). Πρβ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. ΙΓ', 1940, 40-41 καὶ Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτ. Δ' 117.

7 Πηδάλιον ἔ.ἀ. 168, καὶ Μέγα Εὐχολόγιον ἔ.ἀ. 392. Βλ. καὶ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ ΑΔ. 2, 1916, 33 κέ. καὶ Χριστ. Βυζ. Ἀρχαιολ. 62.

Ἄλλ' ἢ πύκνωσις τῶν ταφῶν ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν ἐδημιούργησε πάλιν πρόβλημα νεκρικοῦ χώρου. Πρὸς ἐξοικονόμησιν δὲ τοῦ πράγματος κατέφευγον ἤδη εἴτε εἰς τὸ σύστημα τῶν πολλαπλῶν ταφῶν ἐντὸς κοινοῦ — οικογενειακοῦ — τάφου, εἴτε εἰς τὸ σύστημα τῆς ἀνακομιδῆς τῶν λειψάνων ἐκ τῶν τάφων αὐτῶν καὶ τῆς ἀποθέσεως τούτων ἐντὸς προχείρων λάκκων ἢ ἐντὸς κτιστῶν ὀστοφυλακίων ὑπὸ τὸ δάπεδον τῆς ἐκκλησίας. Εἰς ἀμφοτέρα δὲ βεβαίως συνέβαλλον καὶ αἱ ἀρχαιότεραι συνήθειαι.

Ἐπανερχόμενοι εἰς τὸ σαλαμινιακὸν ναῦδριον συνοψίζομεν ὡς ἑξῆς τὰς ἀνωτέρω παρατηρήσεις σχετικῶς πρὸς τὸ θέμα τῆς ταφῆς ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν:

1) Οἱ ἀρχαιότεροι τάφοι (1 καὶ 2) ἔνεκα τῆς θέσεώς των καὶ τῶν ἐντὸς αὐτῶν πολλαπλῶν ταφῶν, ἀπηχοῦν τὴν παράδοσιν περὶ ἀπαγορεύσεως τῆς ταφῆς ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν. Τὴν ἰδίαν παράδοσιν ἀπηχεῖ καὶ ἡ μὴ χρησιμοποίησις τοῦ πλαγίου διαμερίσματος διὰ ταφὰς ἐνηλίκων.

2) Οἱ τάφοι 3, 4 καὶ 6 (τῶν ἐνηλίκων προσώπων), ἀνορυχθέντες ἐντὸς τοῦ κυρίως ναοῦ μολονότι ὑπῆρχεν ὁ διαθέσιμος χώρος τοῦ πλαγίου νάρθηκος ἢ κλίτους, πιθανῶς ὑποσημαίνουν ὅτι πρόκειται περὶ τάφων κληρικῶν καὶ ὅτι, ἴσως, διὰ τοῦτο ἔμειναν οὔτοι ἀδιατάρακτοι. Περὶ τούτων δὲ εἶναι ὀρθὸν νὰ θεωρηθῆ ὅτι ἀπηχεῖται ἡ παλαιοχριστιανικὴ παράδοσις περὶ ταφῆς τῶν κληρικῶν ἐντὸς τοῦ βήματος, πιθανώτερον ἐμμέσως διὰ τῶν ταφῶν ἐντὸς τῶν ὑπογείων κρυπτῶν τῶν διωρόφων μοναστηριακῶν ἐκκλησιῶν¹

3) Ἐκ τῶν ταφῶν τῶν ἀνηλίκων ἡ μὲν τοῦ ὑπ' ἀριθ. 5 τάφου συνεχωρήθη νὰ λάβῃ θέσιν μεταξὺ τῶν τάφων τῶν κληρικῶν, ἔνεκα, ἴσως, τῆς παιδικῆς ἀθωότητος τοῦ ἐνταφιασθέντος ἢ δὲ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 8 τάφου ἔλαβε θέσιν κανονικῶς εἰς τὸ πλάγιον διαμέρισμα.

4) Ὁ ὡς ἀποθέτης λειψάνων ἐκ παλαιότερων ταφῶν χρησιμεύσας τάφος 7 ἀπηχεῖ τὴν ὑπὸ τοῦ Μάρκου Ἀλεξανδρείας μνημονευομένην παράδοσιν.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΠΑΛΛΑΣ

¹ Πρβ. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛ., Περὶ τοῦ θ. ναοῦ κεφ. ΤΞΔ': «καὶ ἐν τοῖς μοναστηρίοις δὲ τὰ ἀποτεταγμένα κοιμητήρια ἰδίᾳ μὲν ἔχουσι τοὺς τάφους τῶν ἱερωμένων

μοναχῶν καὶ ὑποκάτω τοῦ θυσιαστηρίου, ἰδίᾳ δὲ τῶν ἰδιωτῶν» (MIGNE 155, 677).